

Critical Analysis of the Idea of "Bildung" According to Humboldt

Fatemeh Nazari-Roodbali^{✉1} | Masoud Safaei-Moghadam² | Seyyed-Mansour Maraashi³ |
 Sayyed-Jalal Hashemi⁴

1. Corresponding Author, Ph.D. Candidate of Philosophy of Education, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: Nazari.fl364@gmail.com
2. Professor of Educational Sciences Department, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: safaei_m@scu.ac.ir
3. Professor of Philosophy of Education Department, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: marashi_s@scu.ac.ir
4. Associate Professor of Educational Sciences Department, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: j.hashemi@scu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 07 March 2025

Received in revised form 28

April 2025

Accepted 10 May 2025

Published online 22 November

2025

Keywords:

The idea of Bildung, Wilhelm von Humboldt, the Metaphysics of Bildung, Man, Humanity.

ABSTRACT

Objective: The present paper analyzes and critically evaluates the concept of "Bildung" in the thought of Wilhelm von Humboldt and seeks to provide the necessary foundations for a proper understanding of this idea based on his major works. It first examines the difficulties involved in interpreting and translating the notion of Bildung, showing that due to its deep philosophical and cultural dimensions, this concept cannot be easily transferred across languages or contexts, and therefore requires a careful and context-sensitive approach within Humboldt's intellectual framework.

Conclusion: To address the challenges surrounding the idea or concept of Bildung, the study proposes a methodology grounded in conceptual analysis with certain minor modifications. It then examines Humboldt's formulation of the idea within the broader intellectual and historical frameworks of his time, arguing that any accurate understanding of his thought is impossible without reference to these contexts. Based on several of Humboldt's works, the paper further explains the foundations and structure of Bildung and demonstrates that the unity and coherence of Humboldt's philosophy can only be understood through what may be called the Metaphysics of Bildung—a philosophical perspective that seeks to interpret, in a metaphysical and systematic way, the nature and position of fundamental categories such as the human being, the world, knowledge, and human action.

Cite this article: Nazari-Roodbali, F., Safaei-Moghadam, M., Maraashi, S. M. & Hashemi, S. J. (2025). Critical Analysis of the Idea of "Bildung" According to Humboldt. *Journal of Philosophical Investigations*, 19 (52), 471-494. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2025.66271.4029>

Extended Abstract

Introduction

The term *Bildung* is a key concept in cultural and educational studies, yet it lacks a precise equivalent in other languages. It does not simply mean "education" or "training" but encompasses a complex network of ideas that cannot be condensed into a single word (Alves, 2019). Its inherent ambiguity has led some to describe it as "Humboldt's disintegrated theory of *Bildung*" (Stoyanoff, 2012). The core challenge lies in the fact that *Bildung* appears as a unified term while containing multiple interconnected concepts, requiring deep philosophical analysis to unravel.

This study addresses two central questions:

1. How can we understand the relationship between the apparent unity and internal multiplicity of *Bildung*?
2. Are Humboldt's ideas on *Bildung* coherent and systematic?

To answer these, the research focuses on the "metaphysics of *Bildung*"—a holistic framework that examines *Bildung* as an integrated system linking key concepts like *Humanity*, *world*, *knowledge*, and *education*. By first dissecting Humboldt's foundational ideas, the study ultimately aims to demonstrate the philosophical unity underlying his theory of *Bildung*.

Methodology

Defining key terms like "adequacy", "sufficient explanation", or "correct understanding" is highly challenging—if not impossible—as their meanings depend on broader theoretical frameworks. When analyzing complex concepts like *Bildung*, we face two options:

- Intuitive recognition of an underlying order, or
- Systematic reconstruction of conceptual relationships.

However, *Bildung* resists intuitive clarity, as even scholars acknowledge its ambiguity. Our analysis therefore focuses on two layers: Core concepts (e.g., humanity, world, power, interaction).

Ancillary ideas ("soft shells" of meaning).

Humboldt's "metaphysics of *Bildung*" ties these elements into a cohesive framework, yet a fixed definition remains elusive. Historical attempts have produced only partial interpretations, revealing the futility of rigid, glossary-style explanations. Concepts evolve across contexts—some gaining depth, others being pared down—making their analysis inherently fluid.

A hermeneutic approach is essential, especially given Humboldt's ambiguous language (e.g., "human/non-human" dualisms or metaphorical phrasing). By grounding our reading in his original texts, we aim to critically engage with *Bildung*'s foundations—not to pin it down, but to trace its philosophical contours.

Discussion

Bildung as Counter-Practice

Bildung serves as a counterpoint to prevailing norms, enabling reflection on alternative (ideal) states (Alves, 2019, 2). It encompasses a wide range of themes: humanity, knowledge, action, nature, and ultimate ideals.

Bildung as Reformist Activity

Humboldt frames *Bildung* as a reform-oriented activity, requiring:

- Descriptive analysis of the current state.
- Articulation of the ideal.
- Cognitive preparation (ensuring individuals are mentally ready for change).
- Detailed theoretical elaboration before practical implementation (Humboldt, 1792, 216–219).

Ultimate Goal of *Bildung*. The realization of "humanity's development as a whole," dependent on *Bildung*'s manifestation at two levels:

- The individual.
- The human sciences.

Humanity and the World In their current state, humans remain unaware of the source of their efforts to expand knowledge and action (Humboldt, 1973, 58).

The focus must shift to inner elevation rather than external achievements.

The infinite diversity of human knowledge/activity drives the search for unity, achieved through:

- Theoretical engagement: The world as an object of perception.
- Practical engagement: Shaping the world through action.

Human Action At its core, human action is a struggle for inner freedom and resistance against meaninglessness (Humboldt, 1973, 58).

The ultimate aim of action is to "grasp the world maximally [theoretically] and anchor it to the self [practically]" to create conditions for humanity's final purpose: consolidating one's innate power (Humboldt, 1973, 58).

Conclusion: Bildung as Creative Act Bildung is an invitation to unprecedented creation—a genuine "bringing into being."

It synthesizes:

- Enlightenment progress.
- Humanism (absolute focus on human advancement).
- Idealism (transcendental dignity of science).

Science, as something "foreign" and "undiscovered," becomes a tool for constructing a new world of "humanity" alongside human "omnipotence."

Humboldt's demand: Each individual must, through Bildung, create a unique humanity within themselves, contributing to the universal ideal.

This creative act arises from self-activity (Selbsttätigkeit)—the original force inherent in each person: "A human [individual] who shapes themselves fully as human [the ideal of humanity]" (Humboldt, 1797, 512).

Conclusion

Earlier and at the beginning of the discussion about Humboldt's opinions and thoughts regarding the idea of "Bildung", we mentioned two central questions: 1. The relationship between the unity and plurality of the concepts and components mentioned under the idea of Bildung and 2. The synthesis and integration of Humboldt's opinions and thoughts in this regard. Under the idea of Bildung, we discussed the keywords of human, world, human science and human action, and we showed in detail how each of these core concepts are defined and explained in relation to each other, so that the discussion of each of these concepts is closely related. And they are intertwined with each other. Also, if we consider the main theme of Humboldt's discussion of the ideal science of man as it was explained, the infinity and alienation of the ideal science, and next to that, the main theme of Humboldt's discussion of the ideal human act and activity as a pure spiritual act or self-initiating activity that It necessarily includes an incomprehensible point, then we can conclude that the basis of the idea of "bildung" according to Humboldt is an invitation to creation and creativity that is unprecedented and is considered a "creation" in the strict sense of the word. We have seen that Humboldt interprets the legacy of the Enlightenment era's call to progress along with taking an absolutely humanistic approach to the progress of man and humanity, and relying on an idealistic approach in the discussion of science, beyond the empirical dignity of science, he considers the sublime and transcendental dignity of science. In this way, to open a place for science - not only in the sense of discovery of reality - but also as a solid foundation of the world. In this way, science, which is absolutely considered as something "foreign" and "undiscovered", is used in the direction of creating a new world of "humanity" along with the "omnipotent" power of man. In the most concise interpretation, Humboldt's demand from each human being is to create a unique humanity in oneself through bildung or self-shaping based on the path explained above, and in this way, to expand and develop humanity as an all-embracing universal ideal beyond individuals. To be human, the mood that arises from self-activity or spontaneity will be the original institutional force of each person. And this is nothing but "man [person] who forms himself completely as man [ideal humanity]" (Humboldt, 1797, 512). It seems that it is precisely because of this explanation that we can talk about the synthesis and integration of Humboldt's opinions and thoughts regarding the idea of "Bildung".

تحلیل انتقادی ایده «بیلدونگ» به‌روایت هومبولت

فاطمه نظری رودبالی^۱ | مسعود صفایی‌مقدم^۲ | سیدمنصور مرعشی^۳ | سیدجلال هاشمی^۴

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: Nazari.fl364@gmail.com

۲. استاد گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: safaei_m@scu.ac.ir

۳. استاد گروه علوم تربیتی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: marashi_s@scu.ac.ir

۴. دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: j.hashemi@scu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: نوشته پیش‌رو به تحلیل و ارزیابی انتقادی مفهوم «بیلدونگ» در اندیشه ویلهلم فون هومبولت می‌پردازد و می‌کوشد بنیان‌های لازم برای درک درست این ایده را بر پایه آثار اصلی او فراهم آورد. در آغاز، دشواری‌های تفسیر و ترجمه مفهوم «بیلدونگ» بررسی می‌شود تا نشان داده شود که این مفهوم، به‌دلیل عمق فلسفی و فرهنگی خود، به‌سادگی قابل انتقال به زبان‌ها و زمینه‌های دیگر نیست و نیازمند رویکردی دقیق و متناسب با بستر فکری هومبولت است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۷	بحث و نتیجه‌گیری: در این بخش، برای عبور از دشواری‌های مرتبط با مسأله ایده یا مفهوم «بیلدونگ»، روشی مبتنی بر تحلیل مفهومی با تعدیلاتی جزئی پیشنهاد شده است. سپس اندیشه هومبولت در صورت‌بندی و ارائه ایده «بیلدونگ» در بستر چهارچوب‌های کلان فکری و تاریخی زمانه او بررسی می‌شود؛ زیرا به باور ما، فهم دقیق دیدگاه‌های او بدون توجه به این زمینه‌ها ممکن نیست. در ادامه، بر پایه برخی آثار هومبولت، بنیان‌ها و ساختار مفهوم «بیلدونگ» توضیح داده می‌شود و نشان داده می‌شود که وحدت و انسجام اندیشه هومبولت تنها در پرتو آنچه می‌توان «متافیزیک بیلدونگ» نامید قابل درک است؛ نگرشی فلسفی که می‌کوشد ماهیت و جایگاه مقولات بنیادینی چون انسان، جهان، دانش و کنش انسانی را به‌صورت مابعدالطبیعی و منسجم تبیین کند.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱	
کلیدواژه‌ها: ایده «بیلدونگ»، ویلهلم فون هومبولت، متافیزیک بیلدونگ، انسان، انسانیت.	

استناد: نظری رودبالی، فاطمه؛ صفایی‌مقدم، مسعود؛ و مرعشی، سیدمنصور و هاشمی، سیدجلال. (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی ایده «بیلدونگ» به‌روایت هومبولت، پژوهش‌های فلسفی، ۱۹ (۵۲)، ۴۹۴-۴۷۱. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2025.66271.4029>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

* برگرفته از رساله دکتری فاطمه نظری رودبالی با عنوان «بررسی تحلیلی ایده بیلدونگ و امکان کاربردی آن در نظام تعلیم و تربیت» به راهنمایی دکتر مسعود صفایی‌مقدم، دانشگاه شهید چمران اهواز، تاریخ دفاع: ۱۴۰۲/۰۶/۲۸

مقدمه

واژه «بیلدونگ» برای پژوهش‌گران حوزه فرهنگ و آموزش اصطلاحی کم و بیش شنیده و شناخته شده است، اما نخستین دشواری، عرضه ترجمه‌ای برای این اصطلاح است. به تعبیر دیگر مفهوم بیلدونگ در هر زبان دیگری ترجمه‌ناپذیر است و انتخاب حجم وسیعی از آثار موجود در سایر زبان‌ها که به این مفهوم می‌پردازند، حفظ این کلمه در اصل آلمانی آن است. بیلدونگ معادل تعلیم یا آموزش نیست، بلکه سلسله‌ای از ایده‌های دیگر را در پی دارد که در هیچ واژه واحد دیگری یافت نمی‌شود (آلوز؛ ۲۰۱۹، ۳). به نظر آلوز معضل ترجمه‌ناپذیری مفهوم «بیلدونگ» به اختصار این است که «[این مفهوم] سلسله‌ای از ایده‌های دیگر را در پی دارد که در هیچ کلمه واحد دیگری تجمیع‌پذیر نیستند» (آلوز، ۲۰۱۹، ۳). از سوی دیگر همچنین باید بر این نکته تأکید کنیم که «ابهام، دوپهلویی و مشکل بودن» (بوهرلین؛ ۲۰۰۸، ۲-۱) همین ایده‌ها و کلمات است. تنها با توجه به این مشکلات است که می‌توانیم درک درست‌تری از تعبیر دلالت‌مند «نظریه» از هم پاشیده بیلدونگ هومبولت» (استویانف؛ ۲۰۱۲، ۸۰-۷۹) داشته باشیم. به نظر می‌رسد که مشکل ترجمه‌ناپذیری واژه «بیلدونگ» صرفاً مشکل ترجمه یک واژه بیگانه نیست، چراکه ابهام مندرج در این واژه که اولاً به ترجمه‌ناپذیر بودن آن می‌انجامد، در تحلیل نهایی ۱. نخست به تعیین و تبیین مؤلفه‌های مفهومی مندرج و زیرین آن ۲. آنگاه به تعیین و تبیین واضح نسبت‌های دوسویه متقابل و درونی میان این مؤلفه‌ها و اجزا درونی مفهوم «بیلدونگ» باز می‌گردد. به تعبیر دیگر، از یک سو با وحدت و یگانگی یک واژه و از سوی دیگر با کثرتی از مفاهیم و اجزائی با روابط متقابل و دوسویه مواجه‌ایم که ذیل آن واژه یگانه مندرج و مشتمل هستند. بنابراین نخستین پرسش محوری پژوهش پیش‌رو این است که رابطه این وحدت و کثرت را چگونه باید درک کنیم؟ پس از این پرسش و ناظر به همین موضوع، به‌عنوان دومین پرسش قصد داریم تا به این پرسش محوری بپردازیم که آیا می‌توانیم آراء و اندیشه‌های هومبولت در خصوص ایده «بیلدونگ» را واجد هم‌سازی و یکپارچگی بدانیم یا خیر؟ در ادامه نشان خواهیم داد که تنها طریق ممکن پاسخ به این پرسش‌های اساسی تمرکز بر جنبه‌های نظری و تعمیق تحلیل فلسفی آن‌ها به‌مثابه یک دیدگاه کلان و همه‌گیر مابعدالطبیعی-بنیان‌ها و ساختار «بیلدونگ»- است. جنبه وحدت و یکپارچگی آراء هومبولت را تنها ذیل این دیدگاه کلان و همه‌گیر و به‌عنوان «متافیزیک بیلدونگ» می‌توان درک و بیان‌آوری کرد. «متافیزیک بیلدونگ» مشتمل بر یک دیدگاه فلسفی است که می‌کوشد تا به‌طور فلسفی و مابعدالطبیعی ماهیت و جایگاه مقولات اساسی‌ای همچون انسان، جهان، علم و آموزش را تحلیل و تبیین کند. بنابراین و درحالی که هدف نهایی ما نشان‌دادن جنبه وحدت و یکپارچگی آراء هومبولت است، اما در آغاز هیچ راهی جز بررسی و تحلیل تک‌تک مفاهیم و مؤلفه‌های کلیدی مطرح در این دیدگاه در دسترس نیست. بر این اساس است که مقدم‌ترین وظیفه در پی‌گیری هدف نهایی نوشته پیش‌رو بحث از کلیدواژگان، مفاهیم محوری و مؤلفه‌های اساسی مطرح در آراء هومبولت درباره ایده «بیلدونگ» خواهد بود. به این ترتیب اکنون باید اجمالاً درباره کیفیت نسبت درونی میان «سلسله‌ای از ایده‌ها» (آلوز، ۲۰۱۹، ۳) صحبت کنیم که به اختصار می‌توانیم آن‌ها را به‌درستی مؤلفه‌ها یا اجزا مفهومی بنیادین «بیلدونگ» در نظر بگیریم.

^۱Alves

^۲Bohlin

^۳Stojanov

روش‌شناسی؛ تحلیل مفاهیم و نارسایی‌های آن

بنابه آنچه پیش‌تر گفتیم به نظر می‌رسد متناسب‌ترین روش برای تبیین و پرداختن به مفاهیم محوری و مؤلفه‌های اساسی مطرح در آراء هومبولت درباره‌ی ایده‌ی «بیلدونگ» استفاده از روش تحلیل مفهومی باشد. در این روش مفاهیم به صورت تحلیلی مورد بررسی قرار می‌گیرند تا عناصر معنایی یک مفهوم، روابط میان این عناصر و روابط میان کل یک مفهوم با سایر مفاهیم که به‌نحوی با آن ارتباط دارند مورد کاوش قرار گیرند. بدین منظور این روش برپایه‌ی راه‌کارهایی همچون ۱. توجه به بافت یا سیاق برای تشخیص معانی مختلف کلمه ۲. توجه به مترادف‌ها و مضامین مشابه ۳. کمک گرفتن از مفهوم متضاد ۴. توجه به شبکه‌ی به‌هم پیوسته‌ی برخی از واژه‌ها به سبب وجود معانی مرتبط و نزدیک با یک‌دیگر اعمال می‌شود (باقری، ۱۳۸۹، ۴۳-۳۹). اما درباره‌ی اعمال چنین روشی همچنین شرایط برآوری^۱ مشخصی نیز وجود دارند، بدین معنا که در روش تحلیل مفهوم البته باید معیارهای مهمی را رعایت کنند. از جمله مهم‌ترین این معیارها؛ ۱. کفایت تفاسیر عینی‌ای که درباره‌ی مفاهیم عرضه می‌کنیم ۲. تبیین کافی گستره‌ی بالقوه‌ی دلالت یک مفهوم ۳. فهم درست مفهوم در زبان معمول ۴. دقت و کفایت تفاسیر ارائه‌شده برای به‌دست‌آوردن [نسبت‌های] درهم‌بافته‌ی مفاهیم ۵. نابسندگی بودن هر تفسیر ممکن برای عرضه‌ی تمام معانی یک مفهوم ۶. مقید بودن هر تفسیر به قید «ممکن» و «در حد فهم بشری»^۳ (کومبز و دنیلز، ۱۹۹۱، ۲۹-۳۷).

پوشیده نیست که به‌لحاظ نظری تعیین مفهوم و معنای کلیدواژه‌های گران‌باری همچون «کفایت»، «تبیین کافی»، «فهم درست»، «دقت و کفایت»، «تمام» و «تا جای ممکن» تا چه اندازه دشوار و چه‌بسا غیرممکن است و البته هر یک خود مبتنی بر دیدگاه‌های کلان‌تر نظری و مبنایی. در برخورد با مؤلفه‌ها و اجزا مفهومی و نسبت دوسویه‌ی میان آن‌ها ۱. یا ترتیب شهودی قابل درکی را بدواً تشخیص می‌دهیم ۲. یا بدون دست‌یابی به چنین ترتیبی در پی تبیین نسبت درونی میان شماری از مؤلفه‌ها یا اجزا مفهومی باید باشیم. با توجه به آنچه در بخش مقدمه درباره‌ی معضل و دشواری ترجمه و انتقال مفهوم «بیلدونگ» مطرح کردیم، روشن است که درباره‌ی «بیلدونگ» نمی‌توانیم از ترتیب شهودی مذکور صحبت کنیم، چراکه علاوه بر تجربه‌ی مواجهه‌ی مستقیم ما با آراء و فقرات موجود از هومبولت، دست‌کم دیدیم که مفسرین منکر وجود چنین بدهت و وضوحی در مفهوم «بیلدونگ» هستند. در ادامه تحلیل و تبیین «بیلدونگ» را با تمرکز بر دو سطح ۱. کلیدواژگانی [هسته‌ی سخت] همچون انسان، جهان، نیرو یا قدرت، آگاهی، فعل، تعامل دوسویه [برهم‌کنش] و ... ۲. سایر مفاهیم وابسته و فرعی [پیوسته‌ی نرم] آن‌ها دنبال خواهیم کرد. بر این باوریم که در آثار و آراء هومبولت، این‌ها و حتی بیش از این‌ها، همه و همه در بطن و سیاق یک دیدگاه کلان و همه‌گیر مابعدالطبیعی یا همان «متافیزیک بیلدونگ» مطرح می‌شوند و آن‌گاه تثبیت و گسترش می‌یابند، اما آیا می‌توانیم با تعریف دقیق و منظم هر یک از این مفاهیم و نشان دادن وابستگی‌ها و نسبت‌مندی‌های درونی میان آن‌ها، یک‌بار برای همیشه گزارش منضبط و روشنی را از «بیلدونگ» به روایت هومبولت عرضه کنیم؟

^۱Satisfy

^۲ یعنی هیچ‌گاه نمی‌توانیم ادعا کنیم که در تمام ادبیات موجود، این کلمه جستجو شده و هیچ معنای ممکن دیگری وجود ندارد، حتی اگر به‌طور تجربی این کار را انجام داده باشیم ممکن است در گذشته یا در آینده بنابه ماهیت زبان معنایی وجود داشته باشند که اکنون به آن‌ها آگاهی نداریم

^۳ تفاسیر ارائه‌شده با پذیرش محدودیت‌های فهم بشری، باید مقید به قید تا جای ممکن باشند یعنی هیچ‌گاه نمی‌توان ادعا کرد که این یا این‌ها تنها تفاسیر هستند و هیچ تفسیر دیگری نمی‌توان ارائه کرد؛ چراکه در چنین مباحثی همیشه جای تفاسیر ممکن دیگری هست و بنابه تجربه هم رخ می‌دهد که در طول سال‌ها تفاسیر متفاوت دیگری ارائه گردد.

به لحاظ تحقق تاریخی چنین چیزی دست کم تاکنون ممکن نبوده است و عرضه تفاسیر انتقادی مختلفی یکی پس از دیگری روشن‌ترین گواه و شاهد بر این واقعیت است. در پژوهش‌های بنیادینی از گونه‌ای که پیش‌روی مخاطب قرار دارد، تعبیری همچون عرضه یک «تعریف دقیق و منظم» یا «گزارشی منضبط و روشن» سرابی بیش محسوب نمی‌شوند. این تعبیر و دیگر تعبیر مشابه نگرش بس ساده‌انگارانه و مکانیکی‌ای را درباره محتوا و ماهیت هر گونه‌ای از پژوهش پیش‌فرض دارند؛ این که مفاهیم و اجزا آن‌ها صلب و در بسته‌اند و لذا می‌توانیم واژه‌نامه ثابتی را برای آن‌ها تدوین کرده و در اختیار مراجعین قرار دهیم. «مؤلفه‌ها و اجزا مفهومی» همه واژگان، عناصر ثابت لایتغیر سرمدی نیستند. البته مقصودمان این نیست که معنای واژه مثلاً پرنده یا کبوتر در طول تاریخ دچار تحولات بسیار و متقابلی شده است. چنین واژگانی وابسته به زمان مکان، سیاق‌ها و متون مختلفی که در آن‌ها طرح و مورد بحث قرار می‌گیرند و به لحاظ مؤلفه‌ها و اجزا مفهومی‌شان گاهی به واسطه ذات‌بخشی‌های جدید «گران‌تر» و گاهی به واسطه تقلیل به واژگان و مفاهیم دیگر یا استنتاج اجزا مفهومی دیگر از آن‌ها و استقلال آن عناصر و اجزا جدید، «سبک‌بارتر» می‌گردند. به همین دلیل است که پرداختن به مؤلفه‌ها و اجزا مفهومی واژگان مورد بحث در هر پژوهش، غالباً دشوار و مشتمل بر پیچیدگی‌های متفاوت و متنوعی است. به بیان دیگر وظیفه تحلیل و تبیین نسبت‌ها و نسبت‌مندی‌های میان تکثر و تعدد مؤلفه‌ای و اجزائی دو واژه یا مفهوم، یا تعداد بیش‌تری از آن‌ها، یک تکلیف پژوهشی پیچیده و چه بسا ناممکن خواهد بود. انجام این تکلیف پژوهشی گسترده و عمیق، تنها وظیفه و وظیفه اصلی هرمنوت یا مفسری خواهد بود که مشخصاً از رویکرد تفسیری هرمنوتیک در مواجهه با متون استفاده می‌کند.

در خصوص واژه‌ها و مفاهیم کلیدی‌ای از قبیل مفاهیم مورد بحث در ادامه این فصل - همچون انسان، جهان، نیرو یا قدرت، آگاهی، فعل، تعامل دوسویه [برهم‌کنش] - ما از پیش با تصویر روشنی از مفاهیم، عناصر، مؤلفه‌ها و اجزا مفهومی این واژه‌ها روبرو نیستیم تا روش‌شناسی منضبطی را برای تحلیل و تبیین آن‌ها اعمال کنیم. اگر ۱. تعدد و تکثر پیش‌گفته و مندرج در واژه‌ها را به‌تنهایی ۲. تشکیل نسبت‌ها و نسبت‌مندی‌های جدید و بدیع را در قیاس با واژه‌ها، دو یا چند واژه دیگر و اجزا و مؤلفه‌های آن‌ها در نظر بگیریم، سطوح دو یا چندسویه حاصل از نسبت‌ها و نسبت‌مندی‌های میان واژه‌ها تعدد و تکثر می‌گردند و به‌سوی یک عمق بی‌نهایت پیش‌روی خواهند کرد. بنابراین و دقیقاً بنابه همین ملاحظه ضروری است که تکرار مکرر واژه‌ها و کلمات را نمی‌توان تکرار صرف آن‌ها دانست، در هر تکرار و تکرار مجددی، معنا بخشی (و إحياناً معنی‌زدایی) جدیدی صورت می‌گیرد تا حتی‌الإمكان به عمیق‌ترین لایه‌های مؤلفه‌ای و اجزائی مفاهیم و نسبت‌های درونی میان آن‌ها نفوذ کنیم.

ضرورت‌گزینش رویکردی هرمنوتیکی به آثار و آراء هومبولت هنگامی نمایان‌تر می‌شود که همچنین ابهام ذاتی گفتار هومبولت را در بعضی موارد به‌خصوص در نظر بگیریم. مانند تعبیر انسان/غیرانسان^۱ که احتمالاً به دوگانه من/غیرمن ایدئالیسم آلمانی قرن هجدهم اشاره دارد و مستلزم تفسیر محتاطانه‌تری است. یا در بعضی موارد که قاطعانه می‌توان گفت مقصود هومبولت اصلاً روشن نیست. علاوه بر این‌ها در بعضی موارد ما با استعمال «استعاره» در زبان و بیان هومبولت روبه‌رو هستیم که تفسیر چنین مواردی نیز خالی از دشواری‌های روش‌شناسانه نیست. بدون تردید هر تبیینی خود یک تفسیر محسوب می‌شود اما در اینجا سعی بر این است تا با تمرکز بر متن آثار هومبولت به مبانی ایده «بیلدونگ» دست بیابیم. در عین حال ضروری است تا بر تعبیر و اصطلاحات مطرح در

^۱Nicht-Mensch

متن آثار تمرکز کنیم، یعنی عدم غفلت از تعابیر اصلی خود هومبولت و مبنا قرار دادن آن‌ها به منظور دستیابی به نگاهی انتقادی‌تر نسبت به مبنایی‌ترین آموزه‌های هومبولت.

زمینه و زمانه ایده «بیلدونگ»

شاید بهترین راه برای بحث از پیوندهای زمینه‌ای آراء هومبولت درباره ایده «بیلدونگ» با سایر اندیشه‌ها و رویکردها، در متن آراء خود هومبولت باشد چراکه در این صورت مشاهده و تحلیل اشتراک و افتراق آراء هومبولت نسبت به زمینه و زمانه فرهنگی‌ای که در آن می‌زیسته آسان‌تر خواهد بود، اما در نوشته‌ای از این دست که مجال تفصیل ندارد، به نظر بهتر است تا به اختصار به اهم مواردی بپردازیم که از آن‌ها می‌توانیم به‌عنوان منابع یا آبشخورهای اندیشه‌های هومبولت به‌خصوص در ارتباط با ایده «بیلدونگ» یاد کنیم. به منظور اختصار و دقت بیشتر، در این قسمت و با ترتیب شماره‌گذاری به مهم‌ترین زمینه‌هایی اشاره خواهیم کرد که هومبولت را به شدت متأثر از آن‌ها می‌دانیم.

۱. به‌دقیق‌ترین معنای ممکن هومبولت فرزند زمانه خویش، یعنی عصر روشنگری بود. روشنگری اروپایی بسط و توسعه‌ای عقلانی و سیاسی بود که در قرون هفدهم و هجدهم میلادی رخ داد و روشنفکران این عصر در احساس خوش‌بینی نسبت به بسط و توسعه مترقیانه انسانیت و باور به اینکه مساعی و کوشش علمی نیروی محرکه‌ای در پس این بسط و توسعه است، مشترک بودند (تام، ۲۰۲۴). آرمان پیشرفت عقلانی و باور به قدرت چنان پیشرفتی، برای بهبود اجتماع انسانی و حیات افراد، ایمان به این‌که فرآیند روشنگری و خودگردان شدن پیشرونده‌آدر اندیشه و عمل به‌واسطه بیدارسازی نیروهای عقلانی فرد، در نهایت به وجود انسانی بهتر و تحقق‌یافته‌تر می‌انجامد، عصری اختصاص‌یافته به پیشرفت انسانی و خوانش تاریخ نسل انسان به‌مثابه پیشرفت که پیوسته به‌سوی تکامل بود (بريستو، ۲۰۱۷). این‌ها تنها بخشی از ویژگی‌های اساسی عصر روشنگری بودند که هومبولت در جای جای آراء خود متأثر از این دیدگاه‌ها است و سعی در تبیین و توجیه آن‌ها به شیوه‌های مختلف دارد.

۲. اگرچه بسیاری از آثار جدید درباره ایده پیشرفت به‌دنبال خلاص کردن ایده پیشرفت از وابستگی به دیدگاه توسعه‌محتمل انسانی هستند و نقش معنادار و البته محدودی را برای عقل، عاملیت انسانی و طرح‌های نهادی برای ایجاد پیشرفت در نظر می‌گیرند (تام، ۲۰۲۴)، اما گفتمان فلسفی پیشرفت، نخستین بار در عصر روشنگری به‌عنوان یک دیدگاه خاص درباره تاریخ، یعنی تاریخ به‌مثابه [امری] پیش‌رونده شهرت یافت. هومبولت مکرراً درباره این موضوع به بحث پرداخته و به‌طور مشخص مثلاً در آغاز یکی از آثار مهم خود به طرح این پرسش اساسی می‌پردازد که «آیا سلسله رخدادها غایتی دارند؟ و آیا طولانی‌شدن آن به‌معنای یک تکامل بیشتر^۷ است؟ یا صرفاً از صورت‌های به‌طور نامتناهی متنوعی باید صحبت کنیم که به‌طور سرمدی تغییر می‌کنند» هرچند که این رخدادها

^۷Tam

^۸Becoming Progressively Self-Directed

^۹Perfection

^{۱۰}Bristow

^{۱۱}Progressive

^{۱۲}Ziele

^{۱۳}eine erhöhetere Vollkommenheit

«رخ داده‌هایی سرمداً تازه و در عین حال مکرر» هستند و ریشه در یک «طبیعت سرمداً متغیر و در کل همیشه این همان» دارند (هومبولت؛ ۱۷۹۱، ۴۵).

۳. هومبولت نه تنها متأثر از اومانیسیم [انسان‌گرایی یا انسان‌محوری] عصر روشنگری است بلکه تبیین و دفاع از مؤلفه‌های اومانیسیم به‌طور اصولی از محورهای اساسی اندیشه او به‌شمار می‌روند. اصطلاح فلسفی «اومانیسیم» به سلسله‌ای از مفاهیم به‌هم پیوسته درباره طبیعت، مشخصه‌های تعریف‌گر، نیروها، آموزش و ارزش‌های افراد انسانی دلالت می‌کند. به یک معنا اومانیسیم یک نظام فلسفی منسجم و مشخص است که مشتمل بر دعاوی هستی‌شناسانه، معرفت‌شناسانه، انسان‌شناسانه، آموزشی، زیبایی‌شناسانه، اخلاقی و سیاسی است (لوییک؛ ۱۹۹۸، ۵۲۸). همچنین ایده «بیلدونگ» نیز ارتباط مستحکمی با درون‌مایه اومانیسیم عصر روشنگری دارد. به این معنا که اومانیسیم بر باز-تعریف طبیعت انسان بنابه ساخت خودش (و نه بنابه هر گونه‌ای از صورت بیرونی داده‌شده) تأکید دارد. این مطالبه به‌نوبه خویش بر اصل بنیادی‌تری در این رویکرد تکیه دارد، یعنی اصالت و منشأبودگی قدرت عقل انسان برای توصیف و نظم بخشیدن به جهان (لوییک، ۱۹۹۸، ۵۲۹). اینکه عقل و عقلانیت چگونه از عهده بررسی چنین تکلیف مهمی بر می‌آید، ما را به یکی دیگر از ویژگی‌های زمینه‌ای اندیشه هومبولت منتقل می‌سازد که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۴. عصر ایدئالیسم آلمانی با انتشار نقد عقل محض کانت در سال ۱۷۸۱ شروع و در سال ۱۸۳۱ با مرگ هگل پایان می‌یابد (دودلی؛ ۲۰۰۷، ۱) و هومبولت (۱۷۶۷-۱۸۳۵) بدون شک بسیار متأثر از آراء و اندیشه‌های مطرح در این دوره بوده است. برای نمونه شیلر^۴ (۱۸۰۵-۱۷۵۹) هنگامی که گزارش می‌کند که تمام کارهای دیگر را کنار گذاشته تا غرق در مطالعه آثار کانت باشد به این نکته اشاره می‌کند که «همراهی هومبولت این کار را برای من آسان‌تر می‌کند» (رجین؛ ۱۹۶۵، ۱۰۶). یا در نامه‌ای به هومبولت به این نکته اشاره می‌کند که «درحالی‌که ما هر دو ایدئالیست هستیم، مایه شرمساری ما است که درباره دیدگاه ما چنین گفته شود، این اشیاء [چیزها] بودند که به ما شکل دادند و ما نبودیم که به اشیاء [چیزها] شکل دادیم» (بروفورد؛ ۱۹۷۵، ۲۸). البته فراتر از این تأثیرپذیری به‌نظر می‌رسد که هومبولت مشخصاً از رویکرد ایدئالیستی در تفکر دفاع می‌کرده است. برای نمونه، به‌تعبیر هومبولت انسجام حقیقی رخ داده‌ها تنها به بهترین صورت از سوی کسی دریافت می‌شود که «بینش او از طریق ضرورت‌های فلسفی تربیت شده باشد» (رجین، ۱۹۶۵، ۸۲). یعنی مورخ هنگامی که تمام امور واقع [تاریخی] را از طریق مطالعه دقیق و تمام و کمال منابع دریافت کرده است، آن‌گاه باید از طریق هستی‌درونی خویش، چنین مواد جمع‌آوری‌شده را به‌درون تاریخ بازسازی کند، اما مقصود از «ایدئالیسم» در اینجا چیست؟ در اینجا لازم است تا به اختصار اما به دقت روشن کنیم که مقصود از «ایدئالیسم» چیست؟ چرا که به باور ما خوانش درست قطعات مهمی از آثار و آراء هومبولت منوط به درک دقیق محتوای رویکرد فلسفی «ایدئالیسم» است. متفکرین عصر روشنگری تأکید آکیدی بر جایگزین کردن توجیه عقلانی و آزادی به‌جای پذیرش پیشامدرن مرجعیت [اوتوریتته] غیرموجه

^۱Humboldt

^۲Luik

^۳Dudley

^۴Johann Christoph Friedrich von Schiller

^۵Regin

^۶Daß Die Dinge uns formten und nicht wir die Dinge

^۷Bruford

داشتند. در این صورت این نتیجه‌گیری کاملاً درست خواهد بود که اگر دلایل موجه تنها مرجع مرجعیت مشروع هستند و همه انسان‌ها بالکل از موهبت عقل و احساس بهره‌مند هستند، پس هر فردی می‌تواند در فرآیند عرضه و سنجش [داوری] استدلال‌های ارائه‌شده درخصوص تعهدات نظری و عملی انسان‌ها، مشارکت عقلانی و استدلالی داشته باشد. در این صورت است که همه عامل‌های انسانی به‌واسطه اعمال عقلانیت خودشان، عامل‌هایی خود-تعین‌بخش یا آزاد هستند (دودلی، ۲۰۰۷، ۳-۲). اما این تعین بخشی صرفاً درباره من یا خود سوژه عقلانی نیست و این سوژه نقش اساسی‌ای در تقویم تجربه دارد و ساختار هنجارگذار ضروری و کلی‌اش ضامن حیثیت اوبژکتیو بودن تجربه خواهد بود؛ اما در عین حال باید میان دو صورت از ایدئالیسم تمایز گذاشت که مبتنی بر دو معنای اصطلاح «ایدئال» است: ۱. گاهی ایدئال به معنای امر ذهنی در برابر فیزیکی^۲ یا امر روحانی در برابر امر مادی^۳ است. ۲. گاهی ایدئال به معنای امر سرنمونی در مقابل بازنمونی^۴ یا امر هنجارگذار در مقابل امر بودگزار^۵ [خبردهنده از وجود چیزی] است. بنابه معنای اول تمام واقعیت مبتنی بر سوژه‌ای خود-آگاه است و بنابه معنای دوم، همه چیزها بروز یا ظهوری از یک [امر] ایدئال هستند، [ایدئالی که خود] پدیداری از عقل است. این معنای دوم با واقعیت مستقل و برابر [امور] ذهنی و فیزیکی کاملاً سازگار است و هیچ مشکلی با اتصاف واقعیت به یک جهان فیزیکی ندارد. به تعبیر دیگر و بنابه رویکرد دوم، ایدئالیست مورد نظر در این رویکرد با پیروی از عقل و قواعد هنجارگذارانه آن می‌کوشد تا به ساحت امور ایدئال یا عقلانی، سرنمونی، معقول یا ساختاری دست یابد، ساحتی که — برخلاف تقریر نخست یعنی ایدئالیسم سوژکتیو که صورت‌های تجربه را به سوژه استعلایی به‌مثابه منبع و پیش شرط آن‌ها نسبت می‌دهد — به ساحت هستی محض به‌ماهو هستی محض اختصاص دارد (بیزر، ۲۰۰۲، ۶ و ۱۱). بر پایه این توضیحات ایدئالیست-به‌معنای دوم آن که در اینجا مورد نظر ما است — با تمرکز نظری عقلانی بر ساحت هستی محض به‌ماهو هستی محض می‌کوشد تا به کشف امور ایدئال یا عقلانی، سرنمونی، معقول یا ساختاری دست یابد و به‌واسطه همین معقولات بنیادین به تبیین مقولات کلان پیش‌گفته، همچون هستی‌شناسانه، معرفت‌شناسانه، انسان‌شناسانه، آموزشی، زیبایی‌شناسانه، اخلاقی و سیاسی بپردازد. بدون تردید عقلانیت و کنکاش‌های نظری در اندیشه هومبولت چنین شأن بنیادینی دارند که بدون در نظر داشتن چنین رویکردی، فهم درستی از برخی تعبیر مهم هومبولت به‌دست نخواهد آمد. از سوی دیگر تنها هنگامی می‌توانیم به شأن جامع و بنیادین انسان در اندیشه هومبولت پی ببریم که انسان یا سوژه مدنظر او را دارای چنین نقش حیاتی‌ای بدانیم. به تعبیر بعضی مفسرین بدون استثناء ایدئالیست‌ها بر این باورند که سوژه استعلایی عالی‌ترین نظام‌یافتگی و بسط و توسعه همه نیروهای طبیعت یا تاریخ است (بیزر، ۲۰۰۲، ۱۳). در ادامه این نوشتار و با بررسی آراء هومبولت درباره انسان و انسانیت [اومانیته] درک بهتری از اهمیت این باور بنیادین خواهیم یافت.

^۱ مقصود این است که در انسان توانایی‌ای هست که می‌تواند قوانین جهان خارج را کشف و تجربه کند و نه از خود قانون‌گذاری یا هنجارگذاری کند به این معنا که هنگامی سوژه عاقل در ایدئالیسم با عقلانیت به‌منظور شناخت سعی در نزدیک شدن به جهان خارج دارد در واقع قائل به این هستیم که عقل سوژه توانایی کشف حقیقت در عالم خارج و تجربه را دارد و به این طریق عقلانیتی که در درونش دارد جهان را شناسایی می‌کند مثلاً دانشمند وقتی قوانین تجربه را با عقل کشف می‌کند، این قوانین کشف‌شده درونی سوژه نیستند بلکه حاق واقعیت خارجی است که کشف گردیده است.

^۲Mental/Physical

^۳Spiritual/Material

^۴Archetypal/Ectypical

^۵Normative/Substantive

^۶Beiser

۵. چه بسا پیش از بسط و تفصیل آراء هومبولت ویژگی فکری تعهد به ایده اندیشه و عمل نظام مند یا سیستماتیک^۱ عجیب به نظر آید اما پس از این و به زودی اهمیت این رویکرد را در آراء هومبولت دریافت خواهیم کرد. هومبولت در نوشته درخواست تأسیس دانشگاه برلین مستقیماً آموزش غیرنظام مند (هومبولت، ۱۹۷۳، ۱۱۸) را نقد کرده و روشنگری راستین و دست‌آوردهای روشن‌بینانه عالی تر (هومبولت، ۱۹۷۳، ۱۱۷) را در مقابل آن قرار می‌دهد. هومبولت مکرراً به ایده‌هایی همچون «انسان در پی تمامیت^۲ است، چون صرفاً متواری از پراکندگی و تنوع گنج‌کننده است» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۲۳۸) یا این که «انسان مطابق طبیعت خودینه^۳ روح انسانی^۳ [و] به‌منظور جمع‌آوری تمام وجوه پراکنده در یک تصویر [و رسیدن به] چنان یکپارچگی بزرگ تقسیم‌ناپذیر،^۴ پیوسته در جست‌وجوی امر کلی^۵ و جمع‌آوری فردیت‌ها در یک کل^۶ است» (هومبولت، ۱۷۹۱، ۴۴) می‌پردازد. این‌ها همه نشانگر دل‌مشغولی فکری هومبولت با ایده نظام‌مندی و سیستم است. در ادامه نشان خواهیم داد که «بیلدونگ» یا به‌تعبیر بعضی مفسرین «خود-شکل‌دهی^۷ در پیوند با مفهوم سیستم معنا می‌یابد» (زوکرت، ۲۰۱۷، ۲۸۳). برای هومبولت نیز همچون ایدئالیست‌های معاصر آلمانی او، مسأله صرفاً معرفت سیستماتیک است و او نیز همراه با آن‌ها در پی فهم جوهری سیستماتیک جهان و به‌خصوص طبیعت بیرونی بود؛ (زوکرت، ۲۰۱۷، ۲۷۹) چراکه هیچ فلسفه‌ای نمی‌تواند مدعی درستی باشد مگر این که به یک چنان تبیین یک‌پارچه سیستماتیک دست یافته باشد و نقصان در چنین کفایتی به معنای ناموجه بودن فلسفی است (زوکرت، ۲۰۱۷، ۲۷۲). بر پایه چنین برداشتی از یک نظام است که ایدئالیسم به معنای منتخب بالا مفهوم دقیق خود را به‌دست می‌آورد و برای نمونه دقیقاً می‌توانیم مثلاً مفهوم نظام را در اندیشه کانت-نخستین و تأثیرگذارترین ایدئالیست آلمان - دریابیم؛ به تعبیر او «تحت حاکمیت عقل، فهم‌های ما بالکل ... باید یک سیستم را تقویم^۸ کنند (بسازند) ... مقصود من از یک سیستم وحدت [یکپارچگی] فهم‌های متعدد ذیل یک ایده است، ... تا جایی که به‌واسطه آن عرصه کثرت و همچنین موقعیت اجزا در نسبت با یک‌دیگر از پیش معین می‌شوند ... و در [ذیل همین] ایده ... آن‌ها با یک‌دیگر نسبت دارند. ... بنابراین [چنین] کل^۹ مفصل‌بندی‌شده‌ای ... [صرفاً] یک توده^{۱۰} باهم [نیست] ... [و این کل] می‌تواند به‌طور درونی و نه بیرونی بسط و توسعه یابد».

بیلدونگ

آن‌گونه که پیش‌تر گفتیم «متافیزیک بیلدونگ» مشتمل بر یک دیدگاه فلسفی است که می‌کوشد تا به‌طور فلسفی و مابعدالطبیعی ماهیت و جایگاه مقولات اساسی‌ای همچون انسان، جهان، علم و آموزش را تحلیل و تبیین کند؛ به این معنا که هومبولت به مقوله پرورش یا بیلدونگ نگاه ریشه‌ای و بنیادین دارد لذا مقولاتی همچون انسان، جهان، علم و آموزش با رویکرد کل‌نگر بیلدونگ به‌عنوان

^۱Systematicity

^۲Allheit

^۳Der Eigenthümlichen Natur Des Menschlichen Geistes

^۴Einer Grossen, Unzertrennbaren Einheit

^۵Das Allgemeine

^۶Ganzes

^۷Self-Formation

^۸Zuckert

^۹ برای کانت سیستم مخلوق عقل و عقلانیت باید باشد؛ لذا از تقویم استفاده می‌کند چراکه هیچ سیستمی از پیش در انسان وجود ندارد، نه سیستم ادراکی و نه سیستم احساسی سیستم برای کانت محصول عقلانیت انسانی است و پرورش همان فیزیک و ریاضیات و که الگوهای اصلی او بودند، می‌باشد.

اجزای به هم پیوسته یک سیستم تحلیل می‌گردند. به این ترتیب می‌توان متوقع بود که ایده «بیلدونگ» به طور اساسی ای با طیف وسیعی از موضوعات مختلف و متعدد مرتبط باشد که در عین حال رشته پیوند بنیادینی با یکدیگر خواهند داشت. در ادامه می‌کشیم تا ترسیم دقیق و روشنی از درون‌مایه این ایده و با استناد به آثار دوره جوانی هومبولت که ارجاعات متعددی به این ایده دارند عرضه کنیم.

به کلی‌ترین تعبیر ممکن «بیلدونگ» به عنوان نقطه مقابلی برای رویه‌های جاری یا وضع واقع و کوششی برای اندیشیدن به طریقه‌های دیگر یا همان وضع ایدئال است (آلوز، ۲۰۱۹، ۲). طیف گوناگونی از موضوعات ذیل ایده «بیلدونگ» انسان مطرح می‌شوند، انسان، علم و معرفت، فعل و فعالیت، جهان و طبیعت، ایدئال‌ها و غایات نهایی. پیوستگی‌های میان این مباحث را در برخی موارد به آسانی و در برخی دیگر به دشواری می‌توان یافت. ذیل ایده «بیلدونگ» از جنبه‌ای، سخن از انسان و غیر-انسان-حصر منطقی میان شیء و نفی آن-فراتر نیست و از جنبه دیگر، به تبیین و توصیف وضعیت‌های واقع، مقایسه و سنجش آن‌ها با وضعیت‌های مفروض ایدئال پرداخته شده است. به بیان دیگر گاهی از چه بودن واقعیت انسان و غیر-انسان سخن گفته می‌شود و گاهی از چه باید بودن آن‌ها. اگر اندکی تقسیم حصر منطقی انسان و غیر-انسان را پیچیده‌تر کنیم و انسان، معرفت، فعل و جهان را در نظر بگیریم و سپس هر دو موضوع وضع واقع (چیستی یا چه بودن) و وضع ایدئال (چه باید بودن) را بر آن‌ها اعمال کنیم، تا حدودی به تفصیل محتوای ایده «بیلدونگ» نزدیک‌تر می‌شویم. هومبولت ایده «بیلدونگ» را یک فعالیت اصلاحی یا رفرم‌گونه تلقی می‌کند و از این رو ضرورت دارد تا توضیحات مقدماتی‌ای را در مورد عملی‌ساختن آن ارائه کند. به نظر هومبولت هر چنین اقدامی مشتمل بر گام‌های اساسی ذیل باید باشد؛ ۱. بسط و تفصیل وضعیت واقعی که به دنبال سازمان‌دهی مجدد آن هستیم ۲. به منظور تأثیر بر انتقال از وضعیت حال حاضر به وضعیت جدید، مجال دادن به اینکه تا جای ممکن هر اصلاح یا رفرمی ناشی از ایده‌ها و آذهان افراد باشد، بدین معنا که پیش از انتقال طرح جدید به واقعیت باید آمادگی ذهنی و شناختی در افراد ایجاد کنیم، در این صورت ضروری است تا ۳. نظریه محض در دقیق‌ترین جزئیات بسط و تفصیل یابد و در نهایت ۴. اصول نظریه محض همیشه باید به واقعیت منتقل شوند، اما تنها هنگامی که واقعیت در تمامیت‌اش مانع بروز پی‌آمدهای این اصول نشود؛ به بیانی دیگر یعنی مانعی در تحقق و ایجاد نظریه مورد نظر در واقعیت وجود نداشته باشد و در پی اصلاح موانع عملی باشیم (هومبولت، ۱۷۹۲، ۲۱۹-۲۱۶). به طور مختصر مقصود هومبولت این است که تحقق ایده «بیلدونگ» به مراحل توصیف وضع واقع، تبیین ایدئال مورد نظر، آگاهی‌بخشی و رفع موانع در بستر عینی و عملی نیاز دارد.

غایت نهایی «بیلدونگ» چیزی جز «تحقق بسط و توسعه انسانیت به مثابه یک کل» نیست و این خود منوط به تحقق «بیلدونگ» در دو سطح «انسان» و «دانش‌های انسانی» است. به این منظور هومبولت در ابتدای نظریه بیلدونگ انسان^۱ از قوای انسان و دانش‌های انسانی پرسش می‌کند؛ پرسش از چیستی ۱. «روح حقیقی بایسته حاکمیت» بر قوای انسان و دانش‌های انسانی ۲. «نسبت‌مندی بایسته میان» قوای انسان و دانش‌های انسانی، به منظور دستیابی به غایت نهایی «بیلدونگ» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۷-۵۸). قید «بایسته» در توصیف روح حقیقی و نسبت‌مندی، بدین معناست که اگر هدف ما تحقق غایت نهایی مذکور باشد، آن‌گاه برای

^۱ باید متذکر این نکته باشیم که این عنوان از خود هومبولت نیست بلکه آبرت لیتزمان (ویراستار مجموعه آثار هومبولت) این عنوان را از نامه هومبولت به کورنر گرفته است (لوث، ۱۹۹۸) هومبولت در نوامبر ۱۹۷۳ در نامه‌ای به کورنر از یک نظریه‌ی رویانی بیلدونگ انسان صحبت می‌کند که به بررسی مشارکت و یاری رساندن شاخه‌های جزئی در آموزش و پرورش، یعنی بیلدونگ انسان می‌پردازد نادیده گرفتن این نکته، یعنی طرح‌واری این پاره‌نوشته موجب نقادی‌هایی از سوی پژوهش‌گران و حتی متعاطیان علوم شده است (لوث، ۱۹۹۸).

رسیدن به آن انجام این یا آن کار، ضروری و «بایسته» است، یعنی اگر قرار بر تحقق غایت نهایی مذکور باشد آن گاه بایسته و ضروری است که ۱. روح حقیقی ایدئال حاکم بر قوا و دانش‌های انسانی ۲. نسبت‌مندی ایدئال میان قوا و دانش‌های انسانی را شناسایی کنیم و در مسیر تحقق آن‌ها بکوشیم. البته این تنها بخشی از تمام آن چیزی است که تحقق غایت نهایی «بیلدونگ» به آن نیاز دارد. «بیلدونگ» انسان، هم در بعد نظری [/معرفت و علوم] و هم در بعد عملی [/فعل و فعالیت] ضرورت‌هایی دارد و دامنه آن به فراتر از انسان، یعنی هر آن‌چه غیر - انسان [/جهان] است نیز گسترش می‌یابد. لازمه تحقق غایت نهایی «بیلدونگ»، «پیشرفت یکنواخت و پایدار بیلدونگ انسان» است چیزی که فهم، درک و تبیین چگونگی آن منوط به «دنبال کردن آن به‌طور قدم به قدم و در پایان لحاظ کردن آن به‌مثابه یک کل» حاصل می‌شود (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۱). در ادامه ذیل هر یک از موضوعات اساسی مطرح در ایده «بیلدونگ»، رهنمون روش‌شناسانه هومبولت-یعنی رعایت مراحل توصیف وضع واقع، تبیین ایدئال موردنظر، آگاهی‌بخشی و رفع موانع در بستر عینی و عملی-را پیش‌چشم داشته و مباحث را دنبال کنیم.

انسان-جهان

به‌نظر هومبولت در وضع واقع انسان به‌ماهو انسان، او نسبت به سرچشمه کوشش و مساعی خود برای گسترش سپهر معرفت و سپهر فعالیت‌اش غافل است و آگاهی روشنی به منشاء این تقلاء و مساعی ندارد. او در واقع دل‌مشغول آن‌چه با مساعی نظری و گستردن سپهر معرفت به‌دست می‌آورد یا دل‌مشغول آن‌چه با فعل و فعالیت‌های خود در برون‌خویش به‌دست می‌آورد نیست (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸). در آغاز باید این آگاهی برای متعاطی «بیلدونگ» حاصل شود که انسان باید صرفاً دل‌مشغول به بودن و ارتقاء درونی خود باشد، یا دست‌کم دل‌مشغول تسکین تشویش درونی‌ای باشد که او را فرو می‌بلعد (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸). تمامیت سپهر معرفت و فعالیت انسانی چیزی جز کثرت و تنوعی بی‌پایان نیست. انسان از این تنوع و گونه‌گونی اتلاف‌گر، ضایع‌کننده و آشفته‌کننده می‌گریزد و از گم‌گشتگی در بی‌نهایت، پوچی و بی‌ثمری اجتناب می‌کند. اگر مشاهده و پیگیری این تنوع و تکثر هر یک از مشغله‌های ما به‌منظور تأثیرگذاری بر ما باشند به درک نسبت مستقیم و آشکار تأثیر ممکن آن بر آگاهی درونی ما منتهی می‌شود. در نقطه مقابل چنان تنوع و تکثری، تلاش و تقلاء برای دست‌یابی به یکپارچگی، یگانگی و وحدت قرار می‌گیرد (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۰). اما چنین وحدتی را در کجا باید یافت؟

متعاطی «بیلدونگ» به این نکته پی خواهد برد که نقطه کانونی تمام فعالیت‌ها [/اعم از نظری و عملی] انسان است. انسان قوای متعددی برای بازنمایی ابژه واحد و همانی در کسوت‌های مختلف برای خودش دارد، که همه آن‌ها همچون ابزاری بسیار مختلف در اختیار او هستند. این قوا همه و همه تعددی وابسته به یک «نیرو یا قدرت نهادی» اند، یعنی تأثیراتی از آن نیروی نهادی که به اشکال گونه‌گونی شکل گرفته‌اند. این قوا به‌خودی خود چیزی جز ابزار همان «نیرو یا قدرت نهادی» برای تحکیم و استوارسازی خودش نیستند (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۷). این تکلیف مهم را از دو طریق «تضمین یا اطمینان‌بخشی نسبت به ارزش خویش» یعنی سوبیه معرفتی و نظری نیرو یا قدرت نهادی‌اش و «بقاء و پایداری هستی خویش» یعنی سوبیه عملی و فعال نیرو یا قدرت نهادی‌اش، دنبال می‌کند (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸). تنها در این صورت است که روشن خواهد شد تنوع و تکثر موجود در «مشاهده و مقایسه تنوع و تعدد فعالیت انسان، تأثیرات آن‌ها بر ذهن و مطالبات آن‌ها از ذهن، مشاهده بی‌نهایت از اشیاء، قوا و ترکیب‌های آن‌ها و فعالیت‌های متنوع و به‌شکل پاره‌پاره»، همه و همه نشان‌گر «انسانی‌اند که صرفاً در پی مستحکم‌سازی نیروها» و نهایتاً بنیان آن‌ها-همان «نیرو یا قدرت نهادی» - است و این چیزی نیست مگر «بیلدونگ» خویش یا «ارتقاء شخصیت [/شخص‌بودگی] خود فرد» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۰).

اما اگر انسان صرفاً در راستای نیرو یا قدرت نهادی خویش و افزایش آن کار کند، تنها هنگامی می‌تواند خود را متقاعد کند که آن را به‌طور کامل اظهار یا عرضه کند، اما چون این نیرو و قدرت نهادی محض نیازمند متعلقی برای اعمال بر آن است، پس انسان نیز به جهانی برون از خویش نیازمند است، صرفاً به این دلیل است که اندیشه و فعل انسان هر دو جز به‌واسطه یک مؤلفه سوم ممکن نیستند، بازنمایی و پروراندن چیزی که به‌عنوان غیر - انسان بودن مشخص می‌شود، یعنی جهان. بنابراین بیش‌ترین نیازمندی انسان - در هر دو سوی نظری و عملی «نیرو یا قدرت نهادی» انسان - صرفاً به ابژه‌ای است که تأثیر و تأثر یا تعامل متقابل دوسویه میان پذیرندگی انسان و خود - فعالیت انسان را ممکن می‌کند، اما اگر این ابژه برای تصرف کل هستی انسان در یکپارچگی، یگانگی، وحدت و قدرت کاملاًش کاملاً کافی است، پس این ابژه باید ابژه نهایی، یعنی جهان باشد یا دست‌کم چیزی که این‌گونه [به‌عنوان جهان] در نظر گرفته می‌شود (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸-۶۰). اما قرارداد چنین ابژه‌ای در برابر نیرو و قدرت نهادی انسان به چه منظور است؟ به تعبیر هومبولت در حالی که «تکلیف نهایی وجود ما به‌دست‌آوردن بیشترین جوهره، برای مفهوم انسانیت در شخص خود ما است» این تنها از طریق «درک کردن [به‌چنگ‌آوردن] بیشینه جهان و بستن [مبتنی‌ساختن] بیشینه آن به خویش» حاصل می‌شود. قید «بیشینه» یا حتی‌المقدور [در حدود قدرت بشری] و بدون تعیین هیچ حدّ و محدودیتی، بر یک فرآیند پیش‌رونده بی‌پایان دلالت دارد و تعابیر «درک کردن» و «مبتنی‌ساختن» به ترتیب بر دو سویه نیرو یا قدرت نهادی انسان اشاره دارند. در نتیجه هومبولت بدون هیچ تعیین مصداقی، مسیر کلی پیش روی را در دو سویه نیرو یا قدرت نهادی انسان، به‌عنوان فرآیندی پیش‌رونده و بی‌پایان در ۱. سپهر نظری و علم و دانش ۲. سپهر عملی و فعل و فعالیت انسان تعریف می‌کند، اما این مسیر کلی پیش‌روی «اندیشه و فعل انسان هر دو جز به‌واسطه یک مؤلفه سوم ممکن نیستند» و آن چیزی نیست جز «جهان». «جهان» یا به تعبیر دقیق‌تر، آن چه «به‌عنوان غیر-انسان [یا هر آن چیزی که ورای انسان تلقی می‌شود]» موضوع یا مؤلفه ضروری‌ای است برای طرف و مقابل قرارگرفتن با نیرو یا قدرت نهادی انسان ذیل «کلی‌ترین، زنده‌ترین و نامحدودترین تعامل یا تأثیر و تأثر دوسویه متقابل» یا به تعبیر ساده‌تر «پیوند دادن خودمان به جهان». این پیوند، تعامل دوطرفه یا تأثیر و تأثر دوسویه و متقابل - که تنها طریق به‌انجام رسانیدن تکلیف نهایی وجود ما است - از یک سو منتهی به «بازنمایی» جهان برای انسان و از سوی دیگر منتهی به «پروراندن» جهان توسط انسان می‌گردد (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸).

جهان در وضع سرآغازینی و پیش از این که به‌عنوان موضوع یا مؤلفه ضروری‌ای برای طرف و مقابل قرار گرفتن با نیرو یا قدرت نهادی انسان تعریف و وضع شود، چیزی است «به‌طور ازیلی مرده و بیهوده» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۹). «طبیعت فیزیکی یکنواخت و ملال‌آوری که دگرگونی‌های یکسانی را بارها و بارها و بدون هیچ خلق جدیدی از سر می‌گذراند» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۱). اما به تعبیر هومبولت چه چیزی این جهان را «زنده و مثمر» خواهد کرد (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۹). بنیاد چنین پیوندی میان انسان و جهان، مطالبه‌ای از «مطالبات محدود به هستی درونی انسان» است، به این معنا که «طبیعت [ذات] انسان او را به ورای خودش [و] به ابژه‌های بیرونی سوق می‌دهد» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۹-۶۱).

پیش‌تر دیدیم که «بازنمایی» جهان آن‌گونه که در سپهر نظری، علم و دانش انسانی مطرح می‌شود، فرآیند درک کردن یا به‌چنگ‌آوردن جهان در خویش و مبتنی بر سویه پذیرندگی انسان است و نهایتاً به‌واسطه تضمین یا اطمینان‌بخشی نسبت به ارزش خویش، باید به تحکیم و استوارسازی نیرو یا قدرت نهادی واحد انسان منتهی شود. همچنین «پروراندن» جهان نیز آن‌گونه که در سپهر عملی و فعل و فعالیت انسانی مطرح می‌شود، فرآیند بستن و مبتنی‌ساختن جهان به خویش و مبتنی بر سویه خود - فعالیت انسان است و نهایتاً به‌واسطه بقاء و پایداری هستی خویش، باید به تحکیم و استوارسازی نیرو یا قدرت نهادی واحد انسان شود. البته متمایز ساختن این دو سپهر به‌معنای تفکیک مطلق آن دو از یک‌دیگر نیست چراکه همان‌گونه که دیدیم هر دو سپهر دو سویه نیرو یا قدرت نهادی واحد انسان محسوب می‌شوند. لذا به درستی می‌توان از ۱. «پذیرندگی» انسان در ورای سپهر نظری و بازنمایی جهان و ۲. «خود-فعالیت» انسان در ورای سپهر

عملی یا پروراندن جهان سخن بگوییم. با این توضیح درک درست‌تری از این تعبیر هومبولت خواهیم داشت که انسان در مواجهه با جهان نه تنها پذیرای «نور روشن‌گر و گرمای آسایش‌بخش هر آن چیزی است که از برون خویش برگرفته است»، بلکه به‌طور خود-فعالی دست‌آورد و گرفت این فرآیند پذیرندگی را «به درون هستی‌اش پس باز می‌تاباند». انسان که در سویه پذیرندگی «ذهنش را متأثر از توده ابژه‌ها کرده است»، به‌لحاظ عملی و خود-فعالیت نیز آن‌ها را «به خویش نزدیک‌تر می‌کند ... و [به‌منظور] خلق مشابهت بیش‌تری میان ذهن و توده ابژه‌های بیرونی [جهان]، یکپارچگی، وحدت کامل و تعامل دوسویه پایدار درونی‌اش را بر طبیعت [بیرونی] اعمال می‌کند» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۹). مقصود این که تمامیت وجود آدمی در هر دو سپهر نظری و عملی، هم موضوع پذیرندگی است و هم موضوع خود-فعالیت. در سوی دیگر نیز جهان یا غیر-انسان به‌مثابه امر مقابل وجود انسانی، هم حیثیت فعال دارد و هم حیثیت منفعل و پذیرندگی. با این توضیح تعبیر «پیوند دادن خودمان به جهان به‌منظور دست‌یافتن به کلی‌ترین، زنده‌ترین و نامحدودترین تعامل دوطرفه» تا اندازه‌ای روشن‌تر خواهد شد (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸).

اکنون و با توجه به آن‌چه درباره «تأثیر و تأثر یا تعامل دو طرفه متقابل» میان انسان و جهان تبیین کردیم، تا حدودی طرح کلی ادامه کار ما در اینجا روشن خواهد شد. در صورت حصول چنین رابطه دوسویه‌ای، «وضعیت جدیدی» برای انسان و جهان حاصل خواهد شد که البته تعبیر مفرد «وضعیت» اسم جمعی است که بر تنوع و تعدد و نه صرفاً یک بار و یک وضعیت دلالت کند. مفهوم «جهان» در اندیشه هومبولت و متأثر از رویکرد ایدئالیستی - اومانستی او تنها به‌عنوان یک مضمون وابسته یا طفیلی مفهوم «انسان» مطرح می‌شود که بنیادین‌ترین کارکرد آن ابژه ممکن‌ساز «تأثیر و تأثر یا تعامل متقابل و دوسویه پذیرندگی انسان و خود - فعالیت انسان» می‌گردد (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۰). بنابه ملاحظات تبیینی و استلزامات رویکرد تفسیری ما در این پژوهش، بحث از «وضعیت جدید» مقصود برای انسان را پس از تکمیل بحث «جهان» و ذیل عناوین نظر یا علم انسان و عمل و فعالیت انسان بسط داده و تبیین خواهیم کرد. اکنون و در ادامه بحث پیوند میان انسان و جهان، به تبیین «وضعیت جدید» جهان مبتنی بر ایده «بیلدونگ» خواهیم پرداخت تا تصویر کامل‌تری از جهان «بیلدونگی» داشته باشیم.

در آراء هومبولت طرح دوگانه متضایف انسان / غیر-انسان بیش‌تر از هر درون‌مایه دیگری از رنگ‌وبوی ایدئالیستی اندیشه هومبولت حکایت دارد. این که مقصود از «پیوند دادن خودمان به جهان به‌منظور تحقق کلی‌ترین، زنده‌ترین و نامحدودترین تأثیر و تأثر یا تعامل دوطرفه» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸). میان انسان و جهان دقیقاً و به تفصیل چیست؟ را در آموزه‌های هومبولت درباب علم و عمل انسان تبیین خواهیم کرد. اجمالی از کلیت و تمامیت ممکن این تعامل دوسویه را بنابه حصر منطقی می‌توان در چهار حالت مختلف در نظر گرفت و آن‌گاه به این موضوع پرداخت که از نظر هومبولت ایدئال ممکن یا غایتی که او در «بیلدونگ» انسان برای چنین تعاملی در نظر دارد کدام یک از این چهار حالت ممکن خواهد بود: ۱. بدون یک تعامل دوسویه، انسان همچون جهان شود و همچون جزئی از اجزا طبیعی شود، در این صورت همانند جهان، «به‌طور ازلی مرده و بیهوده» یا «[امری] یکنواخت و ملال‌آور که دگرگونی‌های یکسانی را بارها و بارها و بدون هیچ خلق جدیدی از سر می‌گذرانند». در چنین حالتی انسان از سرنوشت‌ساز بودن تعامل دوطرفه مورد بحث غافل است و با نسیان خود دچار «گم‌گشتی یا از دست‌دادن خویش در این الیناسیون [از خود بیگانگی]» می‌شود. در این صورت چیزی جز تقلیل انسان به جزئی از همین طبیعت مرده و عبث را نمی‌توان انتظار داشت. ۲. بدون تعامل دوسویه، جهان همچون انسان شود، این نیز ممکن نیست چراکه آشکارا می‌دانیم «جهان [به‌مثابه] یک استقلال کامل، از طریق قوانین طبیعت و تصمیم‌های اتفاق، در برابر سماجت اراده ما مقابله می‌کند» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۱-۵۹). پیش کشیدن دو عنصر قوانین طبیعی و وجود اتفاق اعلام موضع آشکاری در این خصوص است که چه‌بسا در حالت نخست از میان رفتن وجود انسانی و تقلیل آن به جزئی از طبیعت و به‌تعبیری طبیعت‌شدن انسان ممکن باشد، اما حالت دوم به‌لحاظ

وقوعی ممکن نیست؛ چراکه وجود دو عنصر مذکور راه مشابهت جهان به انسان را مسدود می‌کند. ۳. با وجود تعامل دوسویه، انسان مشابه جهان شود. ۴. با وجود تعامل دوسویه، جهان مشابه انسان شود. مطالبه «بیلدونگ» از هر متعاطی آن دقیقاً هر دو مورد ۳ و ۴ است، مشابهت انسان به جهان و شبیه انسان ساختن جهان.

درون‌مایه اصلی و بنیادین «تعامل دوسویه» مورد بحث در اینجا را باید همین «مشابه شدن و مشابه ساختن» دانست که در واقع چیزی جز «بازنمایی و پروراندن [غیر- انسان یا جهان]» نیست. بازنمایی یعنی «خلق مشابهت بیش‌تری میان ذهن و توده اَبژه‌های بیرونی [یا جهان]» و انسان با «نزدیک‌تر کردن توده اَبژه‌ها به خویش و متأثر کردن ذهن خویش از آن‌ها» به ایجاد مشابهت خود به جهان مبادرت می‌کند (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۹-۵۸). پیش‌تر مشاهده کردیم که بر پایه تحلیل هومبولت، «بازنمایی» جهان آن‌گونه که در سپهر نظری، علم و دانش انسانی مطرح می‌شود، فرآیند درک‌کردن یا به‌چنگ آوردن جهان در خویش و مبتنی بر سوبه پذیرندگی انسان است و نهایتاً به‌واسطه تضمین یا اطمینان‌بخشی نسبت به ارزش خویش، به تحکیم و استوارسازی نیرو یا قدرت نهادی واحد انسان منتهی می‌شود. از سوی دیگری نیز «پروراندن» جهان آن‌گونه که در سپهر عملی و فعل و فعالیت انسانی مطرح می‌شود، فرآیند بستن و مبتنی ساختن جهان به خویش و مبتنی بر سوبه خود-فعالیت انسان است و نهایتاً به‌واسطه بقاء و پایداری هستی خویش، به تحکیم و استوارسازی نیرو یا قدرت نهادی واحد انسان می‌انجامد. براساس چنین تحلیلی است که هومبولت از یک سو بر ۱. وجود چنین «یکپارچگی [یا وحدت] کاملی ... در درون انسان» تأکید می‌کند و از سوی دیگر و متأثر از اولویت رویکرد اومانستی مطرح در آراء‌اش، همچنین بر ۲. وجود پایدار «تأثیر و تأثر یا تعامل دو طرفه [میان انسان و جهان] در درون انسان» تأکید آکید دارد. شبیه انسان ساختن جهان به معنای دقیق کلمه یعنی «اعمال این هر دو [موارد ۱ و ۲] بر طبیعت [جهان]». پیش‌تر مشاهده کردیم که استدلال اصلی هومبولت درباره ضرورت وجود جهان یا غیر-انسان، برپایه تضاییفی بود که او از تحلیل محتوای حقیقی نیرو یا قدرت نهادی انسان نتیجه می‌گرفت. اکنون و در یک گام استدلالی دیگر، هومبولت ماهیت یا کم‌وکیف و چگونگی ذات جهان را نیز مبتنی بر نیرو یا قدرت نهادی انسان اعلام می‌کند. به تعبیر او «دقیقاً همین یکپارچگی [یعنی یگانگی نیرو یا قدرت نهادی انسان] است که مفهوم جهان را تعیین می‌بخشد» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۹).

به این ترتیب همان‌گونه که تحلیل و تبیین تعدد و تنوع امور موجود در دو سپهر نظری و عملی انسانی، به حصول ایده‌های (الف) وحدت بنیادین نیرو یا قدرت نهادی انسان (یکپارچگی یا وحدت کامل درونی انسان) و (ب) وضع وجود جهان [غیر-انسان] به‌مثابه متعلق و متضایف با آن انجامید، اکنون (و درحالی که (ج) جهان به‌مثابه مؤلفه سومی که تعامل دوطرفه پذیرندگی انسان [سپهر نظری] و خود-فعالیت انسان [سپهر عملی] را ممکن می‌کند) (د) «بازنمایی» جهان [مبتنی بر-واقع در سپهر نظری انسان] فراهم‌کننده تعدد و تنوع امور موجود در سپهر غیر-انسان یا جهان برای انسان است و از این طریق بدواً زمینه (ه) «پروراندن» جهان توسط انسان را [مبتنی بر-واقع در سپهر عملی انسان] (و) به‌واسطه اعمال ۱. «یگانگی [یکپارچگی]» درون انسان و اعمال ۲. «تعامل دوطرفه» انسان/جهان درون انسان، بر خود جهان و در نهایت (ز) «تعیین بخشیدن» به جهان را فراهم می‌کند (چکیده استدلال کلی هومبولت با شماره‌گذاری). این تصویر، تصویر بسیار فشرده و کلی‌ای از آن چیزی است که هومبولت از آن به‌عنوان «پیوند دادن خودمان به جهان» یا «کلی‌ترین، زنده‌ترین و نامحدودترین تعامل یا تأثیر و تأثر دوسویه [متقابل]» تعبیر می‌کند. این ایده محوری در آموزه «بیلدونگ» به بسط و تفصیل بیش‌تری نیاز دارد و متمرکز بر ۱. درنظر گرفتن دو قلمرو انحصاری سپهر نظری و سپهر عملی انسان ۲. پیوندشان با تنها متعلق آن‌ها-یعنی جهان- خواهد بود که در ادامه به‌طور اختصاصی به تبیین هر یک از این دو سپهر هستی انسان و نسبت آن‌ها با جهان، خواهیم پرداخت.

علم انسان

به‌نظر هومبولت نتیجه مواجهه غیر «بیلدونگ» محور با علم، فقدان نگاه کل‌نگرانه و غفلت از حقیقت اصیل علوم خواهد بود، رویکردی

که هیچ‌گاه به «بسط و توسعه سودمند کلی‌تر و بی‌واسطه‌تر اصول در راستای آموزش علمی عالی‌تر ذهن» نمی‌انجامد. چراکه در چنین حالتی ما نسبت به «طبیعت واقعی علم» و «تمامیت آن» آگاه نیستیم و در نتیجه از دست‌یابی به یک «نقطه‌نظر عالی‌تر و دیدگاه کلی‌تر» محروم خواهیم ماند. در این صورت «علم و فعالیت علمی به‌عنوان یک سرگرمی صرف و به‌منظور سپری کردن زمان» مورد مواجهه قرار می‌گیرند. گروهی از نقادی‌های موجود-هرچند نادرست-را می‌توان واکنشی به چنین تلقی سطحی‌ای از علوم دانست، نقادی‌هایی که گاهی بر بیهودگی و بی‌ثمری فعالیت پرورش ذهن انسان تأکید دارند و گاهی دیگر، با اشاره به موفقیت‌های مشهور بیرونی علمی، سپهر درونی انسان را مورد نقد قرار می‌دهند، چراکه به‌رغم موفقیت علم در «حصول انبوهی از دست‌آوردهای بیرونی»، علم و فعالیت‌های علمی به «به‌بودن اندکی در درون انسان» منتهی شده‌اند. به‌نظر هومبولت «دل‌مشغولی واقعی انسان در گسترش سپهر معرفت» هرگز معطوف به «دست‌آوردهای» او در این حوزه نیست و جای بسی تأسف است که «خود فرد نیز به روشنی نسبت به این موضوع آگاه نیست». به همین دلیل است که سردرگمی و تقلای او در عالم بی‌پایان علم و دانش هیچ‌گاه نه درک درستی را نسبت به حقیقت و تمامیت علم و دانش برای او حاصل می‌کند و نه منتهی به نتیجه عملی قابل توجهی در زندگی او خواهد شد. پیش‌شرط مواجهه درست با علم و دانش، آگاهی به شأن بنیادین سپهر دانش و معرفت در زندگی انسان است و آن چیزی نیست جز «تضمین ارزش و بقاء شخصی» که از مسیر تحکیم و تقویت نیرو یا قدرت نهادی فرد حاصل می‌شود (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸).

به تعبیر هومبولت «به‌تعبیر نهایی محض [می‌توان چنین گفت که] اندیشه هیچ‌گاه فراتر از کوشش ذهن برای ادراک‌پذیر بودن برای خویش نیست» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸). به این ترتیب پرسش اصلی در اینجا این‌گونه تعبیر می‌شود که فرآیند «کوشش ذهن برای ادراک‌پذیر بودن برای خویش» چگونه به یک کوشش حداکثری برای «درک [به‌چنگ آوردن] جهان» می‌انجامد. پیش‌تر تبیین کردیم که چگونه «بازنمایی» در سپهر نظری انسان ضرورتاً مبتنی و منوط بر حضور «یک مؤلفه سوم» به‌عنوان غیر - انسان [جهان] است. در اینجا باید رابطه میان «بازنمایی» در سپهر نظری را با ۱. کوشش «ذهن برای ادراک‌پذیر بودن برای خودش» [خودآگاهی] ۲. تبیین علم به معنای مصطلح آن، به‌عنوان سنجی از «ادراک‌پذیر بودن ذهن برای خویش» [ابتداء آگاهی بر خودآگاهی] دقیقاً توضیح دهیم.

«بازنمایی» جهان مبتنی بر سپهر نظری انسان فراهم‌کننده تعدد و تنوع امور موجود در سپهر غیر - انسان یا جهان برای انسان است. «بازنمایی» مورد بحث در اینجا مشروط بر حضور «یک مؤلفه سوم» به‌عنوان غیر - انسان [جهان] است و جهان به‌مثابه «ابژه نهایی» انسان به‌نوبه خویش ممکن‌ساز تأثیر و تأثر یا تعامل متقابل دوسویه پذیرندگی انسان و خود - فعالیت انسان خواهد بود. بر پایه تضایف ضروری میان نیرو [قدرت] انسان و غیر - انسان [جهان]، هستی درونی انسان [یا همان نیرو و قدرت نهادی او]، طبیعت او را به ورای خودش، به ابژه‌های بیرونی می‌راند ... [و] نور روشن‌گر و گرمای آسایش‌بخش هر آنچه را که از برون خویش برگرفته است، به درون هستی‌اش پس باز می‌تاباند». به تعبیر هومبولت ۱. جنبه «پذیرندگی» درونی انسان، این «بازتاب» برون در درون و «تأثر» درون از بیرون را ممکن می‌کند ۲. جنبه «خود-فعالیت» که تنها وجهی از آن فرآیند «کوشش ذهن برای ادراک‌پذیر بودن برای خویش» [بنیاد سپهر نظری انسان]، «مشابهت بیش‌تری را میان این دو [ذهن و توده ابژه‌های بیرونی] خلق می‌کند» و بدین واسطه به «یکپارچگی یا وحدت کامل درونی‌اش» و «تأثیر و تأثر یا تعامل متقابل دوسویه پایدار درونی‌اش» که «در درون او» هستند، خودآگاهی می‌یابد (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۰-۵۹).

این تبیین تو صیف یک فرآیند لحظه به لحظه، آن به آن و نقطه به نقطه در طول حیات ذهنی و در سپهر نظری انسان است و هر خودآگاهی و پیرو آن [بالتبع] هر آگاهی یا علم به معنای کلی آن، ذیل چنین فرآیندی رخ می‌دهند. خودآگاهی ذهن به «دوسویگی» مندرج ذیل جنبه «پذیرندگی» درونی انسان، این «بازتاب» برون در درون و «تأثر» درون از بیرون، چیزی جز علم به غیر-انسان یا جهان و آگاهی یا علم به معنای کلی آن نیست، یعنی ذهن انسان در «کوشش برای ادراک‌پذیر بودن برای خویش» یا خودآگاهی از جمله بر «دوسویگی» رخداد «پذیرندگی» درونی‌اش و بالتبع بر جهان بیرون آگاهی می‌یابد، اما چرخه «زایش علم» در اینجا متوقف نمی‌شود. بر پایه چنین تبیینی، (الف) «خود-فعالیت» یا همان خودانگیختگی انسان که این‌گونه منجر به خودآگاهی و آگاهی بالتبع [به غیر] می‌شود، (ب) «در پی کسب نظرگاه [پرسپکتیو]» یا «نگاه نو خودینه‌اش [از آن خودش] نسبت به جهان» (به‌واسطه اعمال «یگانگی [یکپارچگی]» درون انسان و اعمال «تعامل دوطرفه» انسان/جهان درون انسان، هر دو بر خود جهان و لذا «تعیین بخشیدن» به جهان) است و این امر خودینه نیز به نوبه خود (به‌واسطه «پذیرندگی» جدید متأثر از آن «تعیین جهان») به حصول (ج) خود-تعیین‌مندی [خود-خواستگی، خودمختاری، خودگردانی] نو خودینه‌اش منتهی می‌شود (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۰).

در اینجا می‌توانیم-البته بدون تصریح هومبولت-گام بعدی در این چرخه را انتقال از (ج) مجدداً به (الف) در نظر بگیریم، چراکه خود-تعیین‌مندی نو به خود-فعالیت یا خودانگیختگی نو می‌انجامد. این چنین فرآیندی یک پیش رفتن بی‌کران و بی‌پایان، یعنی یک فرآیند بی‌پایان از خود-تعیین‌بخشی سوژه انسانی بر اساس خودبنیادی ... شناخت است (آلوز، ۲۰۱۹، ۲). تنوع، تعدد و کثرت، چه در عرصه درونی انسان و چه در برون آن، یا در جهان غیرقابل انکار است و به‌ازای هر «مشاهده بی‌نهایت» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۰) -چه در درون و چه در برون انسان- چرخه مذکور-میان «پذیرندگی»، «خود-فعالیت»، «نظرگاه [پرسپکتیو]» و «خود-تعیین‌مندی» جدید و خودینه که به «بازتابی» نو در «پذیرندگی» انسان منتهی می‌شود-تکرار می‌شود تا فرآیند بی‌پایانی را از زایش علم [خودآگاهی و آگاهی] یا «کوشش بیشینه ممکن برای درک و به‌چنگ آوردن جهان و مبتنی‌ساختن آن بر خویش» بی‌وقفه پیش ببرد.

گام بعدی هومبولت این است که باید «در عین حال به تفاوت میان اذهان و تعددی از طریقه‌هایی که بدان‌ها جهان در افراد مختلف بازتاب می‌یابد [علم]» و «تصویرگری این تعدد و تنوع» یا دانش‌اندوزی بپردازیم و از آنجا که هر یک از «اذهان و طریقه‌های متعددی» مذکور نیز در مقایسه با شخص انسان، یک غیر-انسان و گنجدید در مفهوم کلیت جهان است، نتیجه چنین حرکتی «به ورای خویش [و] به‌جانب ابژه‌های بیرونی»، مصداقی از «مشاهده بی‌نهایتی از اشیاء» و برگرفتن و بازتاباندن «نور روشن‌گر و گرمای آسایش‌بخش هر آن‌چه در برون خویش است به درون هستی [خویش]» تلقی می‌شود (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۰-۵۸).

هومبولت چنین دانشی را برآمده از درون و قابل در درون نهادن می‌داند. بایسته است که این دانش ابژکتیو با بیلدونگ سوژکتیو به‌طور درونی ترکیب گشته و در بیلدونگ روحی و اخلاقی به‌منظور شکل دادن به شخصیت فرد مورد استفاده قرار بگیرد. چنین دانشی که از اعماق روح خلق یا آفریده می‌شود [امری] روحی و والا و متعلق به سپهر حیات روحی است و هرگز نباید به واقعیت مادی و پست‌تر تنزل یابد (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۵-۱۹۴). فعالیت علمی، تحت هدایت خود فرد (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۳). و صرفاً به‌منظور تربیت هماهنگ همه قوا و اعمال آن‌ها در همه سویه‌ها (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۸) خواهد بود. هومبولت آکیدا منتقد آموزش غیرنظام‌مند (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۱۸) و دانش قصدمندانه و متناسب (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۳) با اهداف خاص، حاصل از جمع‌آوری صرفاً (هومبولت،

۱۸۰۹، ۱۹۵)، یک‌سویه (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۹)، پراکنده‌سازی خویش از طریق هرگونه‌ای از دانش جزئی (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۸)، و تکامل نیافته در مساعی عالی دانشی^۱ (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۱۸) است. در چنین رویکردی دانش به‌عنوان مسأله‌ای حل‌نشده و درگیر در پژوهش (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۳)، فی‌نفسه نامتعیّن و تا اندازه‌ای پیش‌آمدی^۲ (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۴)، کاملاً بیگانه (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۴-۱۹۵)، چیزی که هنوز تماماً بنیاد نشده و هرگز تماماً بنیاد نمی‌شود (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۵) تلقی می‌گردد.

کار علمی در عمیق‌ترین و وسیع‌ترین معنای کلمه بنابه خود علم^۳ (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۳)، و دریافت آن بنا به خودش (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۸) و با لحاظ کردن ایده محض دانش (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۳) خواهد بود. دانش نقطه‌نظر اصلی باقی می‌ماند چراکه مادامی که محض بماند به‌خودی خود و بالکل به‌درستی درک خواهد شد^۴ (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۳)، یعنی جست‌وجوی دانش آن‌گونه که هست^۵؛ که در این صورت به هیچ مورد دیگری نیاز نخواهد بود و هیچ فقدانی از یگانگی یا تمامیت وجود نخواهد داشت (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۶). چراکه بالکل ممکن نیست که دانش به‌ماهو دانش به‌درستی حاضر گردد بی‌آنکه هر بار از نو به‌طور خود - فعال^۶ [اتوماتیک و بدون وابستگی به غیر خودش] فهمیده شود (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۹).

در این رویکرد آزادی به‌مثابه اصل حاکم بر کار علمی (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۳) تلقی می‌شود و هر کو ششی و به هر شیوه‌ای به‌منظور تهیه کردن مقدمات فعالیت علمی همیشه تأثیری زیان‌آور دارد و ذات دانش را متزلزل می‌سازد چراکه هر چنین کوشش و مداخله‌ای، گونه‌ای از درک و مفهوم کار علمی را به‌منظور فراهم‌آوردن مقدمات آن پیش‌فرض دارد در حالی که بنا به تصریح هومبولت در این رویکرد دانش به‌مثابه چیزی کاملاً بیگانه^۷ (امری کاملاً ناشناخته؛ یعنی ذات علم به‌عنوان چیزی کاملاً جدید) مورد چشم‌داشت است (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۵-۱۹۴). به بیانی دیگر هومبولت ما را دعوت به کشف ناشناخته‌ها می‌کند که در اصل ذات علم این است و نه تبلیغ و توسعه چیزهای موجود. از این روست که وی به ستایش روح آزادتر و همه‌سویه در کار علمی می‌پردازد (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۹) و هر چنین مداخله‌ای را به‌صراحت به‌عنوان متقابل با تنهایی [تک‌افتادگی]^۸ به‌مثابه اصل حاکم بر کار بر روی دانش (هومبولت، ۱۸۰۹، ۱۹۳) تلقی می‌کند. مقصود هومبولت از تنهایی یعنی علم را مستقل از هر هدف و ملاحظه و سود و کارآمدی تلقی کنیم؛ به بیانی دیگر یعنی علم بنا به خودش و نه بنا به این یا آن ملاحظه.

فعل انسان

به‌نظر هومبولت درحالی که انسان‌ها در تنوع و تعدد متکثری از فعالیت‌ها عمر خود را سپری می‌کنند اما به این نکته بنیادین آگاهی ندارند که ورای تمام این مشاغل متکثر و پاره پاره، دل‌مشغولی طبیعت انسان به معنای حقیقی آن، هیچ‌گاه دست‌آوردهای بیرونی خود به‌واسطه این مشاغل و درگیری‌ها نیست (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸). در فقدان یک نگاه عمیق به فعالیت‌های انسان در سپهر عملی

^۱Das Höhere Wissenschaftliche Streben

^۲Zufällige

^۳Von Selbst

^۴Wird Sie Von Selbst Und Im Ganzen Richtig Ergriffen

^۵Wissenschaft Als Solche

^۶Einheit-Vollständigkeit

^۷Selbsttätig

^۸Etwas Ganz Fremdes

^۹Einsamkeit

هستی‌اش، تنوع و تعددی از فعالیت‌های ما و هر مشغله‌ای از حیات [ما]، به‌شکل پاره‌پاره و صرفاً به‌واسطه موفقیت‌های بیرونی در نظر گرفته می‌شوند (هومبولت، ۱۹۷۳، ۶۰). در واقع فعل و فعالیت انسان در تکثری از تنوع و تعدد، چیزی جز کوشش و تقلا برای فی‌نفسه آزاد و مستقل بودن و جز تقلاء در برابر بیهودگی یا پوچی نیست (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸). درک نسبت بی‌واسطه اراده با غلبه بر پوچی و آزادی چندان دشوار نیست. هر دو به نفی اراده باز می‌گردند یکی از سوی منع درونی و دیگری از سوی منع بیرونی. تصور توانایی و اراده درحالی که مثلاً به‌خاطر منع درونی‌ای که در خود دارد به هیچ متعلقی تعلق نمی‌گیرد معادل پوچی اراده است یعنی اراده‌ای که هر کنش و فعلی را نفی می‌کند. در حالت دوم باید اراده‌ای را تصور کنیم که منع بیرونی باعث فعالیت آن می‌شود یا به گونه‌ای آن را محدود کرده و به‌عنوان یک مانع بیرونی در فعالیت آن دخالت می‌کند. در این صورت نیز رفع چنین مانع دخالت‌گر و محدودکننده غایت اراده محسوب می‌شود.

غایت فعل و فعالیت انسان در سپهر عملی هستی او، پس از «درک و به‌چنگ آوردن [نظری] حد‌اکثری جهان، بستن یا مبتنی ساختن حد‌اکثری جهان به خویش است» تا زمینه عملی مساعدی را برای غایت نهایی انسان-یعنی «تحکیم و تقویت نیروهای طبیعت [نیرو یا قدرت نهادی] خویش^۱ و تضمین ارزش و بقاء هستی خویش» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸) فراهم کند. اگر این هدف را آن‌گونه که در بحث علم و دانش‌ورزی مطرح شد غایت نهایی خویش در «بیلدونگ» لحاظ کنیم و آن را به تعبیری که قبلاً توضیح داده شد، به لحظه لحظه و نقطه نقطه فعل و فعالیت متعدد و متنوع روزمره‌مان ضمیمه کنیم، در این صورت می‌توانیم با اطمینان خاطر نسبت به پی‌گیری فعالیت‌های مان در سپهر عملی اقدام کنیم «چراکه در هر مورد، تنها مسیر درست مسیری است که در آن دیدگان می‌توانند پیش‌رفت ثابت به‌سوی هدف نهایی را دنبال کنند» (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۹)

پیش‌تر به این نکته اشاره کردیم که غایت نهایی «بیلدونگ» چیزی جز «تحقق بسط و توسعه انسانیت به‌مطابقت یک کل» نیست (هومبولت، ۱۹۷۳، ۵۸-۵۷). هر چند پرداختن به ایده «انسانیت» و بررسی انسان‌شناسانه «انسان» به‌خودی خود مقولات پیچیده‌ای در بطن آثار هومبولت به‌حساب می‌آیند و مجال مفصل‌تری را می‌طلبند، در اینجا بایسته است تا واپسین گام پژوهش پیش‌رو را به طرح و تبیین ایده «انسانیت» در اندیشه هومبولت اختصاص دهیم. اگر غایت نهایی «بیلدونگ» منوط و وابسته به ایده «انسانیت» است آنگاه هومبولت چنین نتیجه‌گیری می‌کند که عظیم‌ترین انسان مفهوم انسانیت^۲ را در عالی‌ترین قدرت و عظیم‌ترین وسعت- و بر پایه نیروهای منفرد خود (هومبولت، ۱۷۹۱، ۴۵) تصویر می‌کند (هومبولت، ۱۷۹۷، ۵۱۵). تصویرکردن یا حاضرسازی چنین غایت نهایی‌ای مبتنی بر بسط و توسعه نیروی‌های انسانی یا به‌تعبیر دقیق‌تر عالی‌ترین و متناسب‌ترین بیلدونگ [شکل‌گیری] نیروهای اش در یک کل است (هومبولت، ۱۷۹۲، ۶۴). وضع چنین غایتی برای نیروی درونی انسان از این‌رو است که به‌نظر هومبولت انسان با چنین نیرویی همه چیزهای دیگر را مقهور می‌سازد و بر همه چیز - با هر طبیعتی - غالب است، چراکه این نیروی درونی هیچ یک از بروزهایش نیست و هر یک از این بروزها قدرت بیش‌تر یا بیلدونگ [شکل‌گیری] بیش‌تری^۳ را به آن می‌دهد و در نتیجه می‌تواند به اندازه‌های متفاوتی به‌گونه‌ای دیگر عمل کند (هومبولت، ۱۷۹۲، ۲۱۴). با چنین برداشتی از حدود توانایی بی‌پایان نیروی انسانی

^۱ مفهوم فلسفه طبیعی محوری در تأملات هومبولت درباره شکل‌بخشی کل‌انگانه آزاد نیروهای انسان «فعالیت انرژی‌محور» (Energischen Tätigkeit) یا به اختصار «انرژی» (Energie) است هومبولت از این اصطلاح برای توصیف نحوه شکل‌گیری/شکل‌دهی انسان به‌واسطه خودش استفاده می‌کند، که صرفاً به‌عنوان بروزی از نیرو ذیل شرایط مطلوب نیست بلکه چیزی است که باید به‌واسطه انسان بر پایه استفاده شهودی‌اش از خودانگیختگی و خود-فعالیت باشد

^۲den Begriff der Menschheit

^۳Mehr Stärke oder mehr Bildung

است که بنابه تجویز هومبولت بایسته است تا نیروهای خود - فعال انسان را به آزادی سپرد چراکه تنها آزادی است که سزاوار آن نیروها است (هومبولت، ۱۷۹۱، ۵۵).

هومبولت منتقد جدی ارزیابی [نظری] و انتخاب [عملی] نسبی و بنابه ملاحظات مشروط، یک‌سویه، محوریت کارآمدی، خوشایندی، ابزاریت یا برآوری تمایلات حسی است و انسان را جست‌وجو کننده دلیل نخستین، امر نهایی و نامشروط، انسجام، نظم و یکپارچگی در نظر و عمل، هدف نهایی، [یعنی] معیاری نخستین و مطلق، معیار کلی [یا امر مطلق یعنی انسانیت] می‌داند. چنین چیزی ارزش چیزها را نسبت به انسان و ارزش انسان‌ها را نسبت به یکدیگر معین می‌کند، عالی‌ترین حکم را باید درباره ارزش هر انرژی انسانی و هر فعل انسانی داد، امری کلی که به‌رغم تحقق‌های متعدد همیشه واحد و همان است، عمیقاً در انسانیت دخالت دارد و نیروهای درونی انسان را تقویت می‌کند، دارنده آن حامل انسانیت عالی‌تری است، نقطه نظری است که از آن هر چیزی مقایسه و ارزیابی می‌شود، یعنی جلوه یا ضربی که تمام چیزهای عظیم ناشی از انسان ضرورتاً متأثر از آن‌اند؛ چراکه خود جلوه یا ضربی از خود انسانیت عظیم است (هومبولت، ۱۷۹۷، ۵۰۸-۵۰۷، ۵۱۲-۵۱۰). عظمت حقیقی، بیلدونگ درونی، انسان بزرگ، هدف نهایی مساعی، تنها منبع التذاذ حقیقی انسانی، شأن و شرافت کلی انسانی، بهترین و عالی‌ترین مفهوم انسانیت کامل، همه و همه در ارجاع به انسانیت انسان تبیین می‌شوند. هومبولت درون‌مایه چنین انسانیتی را روح انسانیت می‌نامد و می‌کوشد تا به پرسش‌هایی همچون این که روح انسانیت متشکل از چیست، چگونه شناخته می‌شود، چگونه شکل می‌گیرد (هومبولت، ۱۷۹۷، ۵۱۵) پاسخ دهد. هومبولت در گام‌های بعدی استدلال‌اش می‌کوشد تا به‌طور عینی‌تر و ملموس‌تر پاسخ این پرسش‌های مهم را به‌دست دهد. به‌عبارت دیگر به‌نظر می‌رسد که هومبولت در ادامه می‌کوشد تا رهنمون‌های ملموس‌تری برای تک‌تک افراد انسانی برای درک و بازشناسی «انسانیت» و «روح» آن به‌دست دهد.

اما نسبت فرد انسانی-چراکه ارزش‌مند حقیقی چیزی جز «یک انسان فی‌نفسه نیست» (بروفورد، ۱۹۷۵، ۱۴) با این انسانیت یا امر مطلق که هومبولت آن را روح انسانیت می‌نامد چیست؟ هومبولت کلی‌ترین و منحصربه‌فردترین پاسخ به پرسش از ذات انسان را چیزی جز ذات و نیرو می‌داند چیزی که هم‌زمان به طبیعت محسوس و غیرمحسوس انسان اشاره دارد، آن را نیروی حیات‌بخش روح می‌داند که انسان را حیات‌مند، فعال و تأثیرگذار می‌کند، اما مقصود هومبولت از این حیات^۴ و فعالیت صرفاً گونه‌ای از فعالیت خودانگیخته است که به‌تعبیر هومبولت نه مبتنی بر بیرون از ذات انسان بلکه به‌طور خود - فعالیت و همچون فعالیت سرآغازین است که نه محدود به بخشی از هستی ما بلکه چنان کلی و فراگیر است که تمامیت انسان در همه نیروهایش و در همه بروزات‌اش را در بر بگیرد به همین دلیل است که به تعبیری تقدیر انسان به‌مثابه هدف نهایی مساعی او و عالی‌ترین معیار ارزیابی او-به‌مثابه هستنده آزاد و خود-فعال-صرفاً در خود اوست، یعنی در ارزش درونی و در عالی‌ترین تکامل او که فعل روحی محض یا فعالیت سرآغازینی

^۴ Gepräge

^۵ den Gist der Menschheit

^۶ Wesen und Kraft

^۴ لوث بر این باور است که دست‌یابی به بیلدونگ اظهاری از نیروی حیاتی و نزدیک‌سازی خویش به حیات ارگانیک است (لوث، ۱۹۹۸) مفسرین دیگری هم دریافت مشابهی از زمینه فکری هومبولت دارند، برای نمونه زولر معتقد است که هومبولت مفهوم محوری شکل‌گیری را از بحث‌های فلسفه طبیعی و زیست‌شناسانه معاصر درباره شکل‌گیری یا شکل‌گیری موجودات طبیعی، به‌خصوص شکل‌گیری موجودات زنده می‌گیرد.

خود-فعالیت است و ضرورتاً در هر یک از چنین فعالیت‌هایی نقطه غیرقابل فراگیری وجود دارد چنین فعل و فعالیت‌هایی ریشه در اصالت^۱ و خودی‌نگی آيا منحصر به فردی نیرو و بیلدونگ فرد دارد و دارنده آن را قادر می‌سازد تا وراى همه محدودیت‌ها تکاملش را وسعت بخشد و در عین حال مفهوم انسانیت را وسعت بخشد یعنی تعالی و وسعت بخشی به انسانیت کلی و تقویت خودی‌نگی شخص یا متعین‌سازی مفهوم فردیت خود فرد (هومبولت، ۱۷۹۷، ۵۱۵-۵۰۷).^۲

بنابه چنین برداشتی از فعل و فعالیت فردی است که هومبولت معیار ارزیابی ارزش هر شخص و فرد را در پاسخ به دو پرسش کلیدی می‌داند؛ این که چنین شخصی ۱. چه محتوایی را برای دادن به فرم انسانیت می‌شناسد؟ ۲. چه مفهومی را از فرم انسانیت خواهیم داشت اگر تنها مدل پیش‌رو برای گرفتن آن [مفهوم] همین [فرد انسان مورد نظر] باشد؟ (هومبولت، ۱۷۹۷، ۵۱۵). پرسش اول مشخصاً به سپهر نظری و علمی فرد اشاره دارد، به این معنا که هر فرد مورد نظر چه داشته علمی‌ای برای الحاق و اضافه کردن به ایده «انسانیت» داراست و پرسش دوم مشخصاً به سپهر فعل و عمل فرد اشاره دارد، به این معنا که هر فرد مورد نظر به لحاظ فعالیت و منحصر به فرد بودنش، چگونه و با چه کیفیتی مصداقی برای «انسانیت» تلقی می‌شود. به نظر هومبولت هر چنین مصداق ممکنى هیچ حدی را برای کمال نمی‌داند و هدف نهایی‌اش در هیچ نقطه پایانی نیست چراکه او خود را به سوی بی‌نهایت شکل می‌دهد- bildet sich (هومبولت، ۱۷۹۷، ۵۱۲) یعنی «بیلدونگ» بی‌پایان. این مندمج‌ترین تصویر ممکن از درون مایه انسانیت در آثار ابتدایی هومبولت است، مضمونی که هومبولت مکرراً به آن ارجاع می‌دهد تا همچون محور بنیادینی دیگر مضامین و موضوعات مدنظرش را به‌گرد آن ترسیم و تبیین کند.

بیلدونگ و آموزش

آموزش به کلی‌ترین بیان ممکن عبارت است از ارتباط خود با جهان در قالب تعامل دوسویه متقابل و لذا ضرورتاً مستلزم تلاش و اراده فرد محور است. چنین تلاشی تعیین‌بخش فرد است و بدون آن تحول آدمی پایان می‌یابد (هوفستتر، ۱۳۹۵، ۶-۵). در این صورت می‌توان گفت که هدف تمام فرآیندهای آموزشی، [زمینه‌سازی درونی و بیرونی برای] اعمال نیرو یا قدرت نهادی انسانی بر یک شیء بیرونی [/ عام‌ترین معنای ابژه] است، و این یعنی گسترش مداوم قلمرو دانش و اثربخشی منتج از آن [در دو سپهر درون و بیرون از انسان] است (هومبولت، ۱۹۶۰، ج ۱، ۲۳۵؛ وولف، ۲۰۰۳، ۲۴۶-۲۴۵). با چنین لحاظی است که بر نیاز هر شخص به برقرار ساختن ارتباط با جهان تأکید می‌شود. از یک سو نیازمندی ما به جهان بیرونی، یک منشأ درونی دارد (لازمه ذاتی نیروی نهادی انسان است) و از سوی دیگر می‌دانیم که جهان پیش‌رو، یک جهان همگن نیست و در افراد مختلف، به اشکال متفاوتی منعکس می‌شود. در نتیجه، آموزش نوع انسان در راستای یک خط ممتد پیش نمی‌رود، بلکه هم‌چون شبکه‌ای است مشتمل بر تنوع و تعددی از گره‌های تعاملی بسیار مهم (هومبولت، ۱۹۰۴؛ فون بانسدورف، ۲۰۱۳، ۱۳۱).

اساسی‌ترین اصل تنظیمی در هر فرآیند آموزشی، در نظر داشتن ایده ناتمامی دانش است.

دانش چنان چیزی نگریسته شود که هنوز به طور کامل یافت نشده است و هرگز به طور کامل یافت شدنی

^۱Originalität

^۲Eigenthümlichkeit

^۳ به تعبیر دیگر برای هومبولت بنابرین فرد صرفاً یک شخص فرد نیست، بلکه هر چیز و هر کسی در خود-تعین‌یافتگی درهم‌بافته‌اش (-its complex self-determination) که منتج از تعامل متقابل نیروهای متعدد و متکثر است [فرد است] که همیشه [به لحاظ همین خود-تعین‌یافتگی منحصر به فردش] فراتر از مصداق جزئی یک کلی است.

نیست [اما] باید آن را به خودی خود و پیوسته جستجو کرد (هوفستتر، ۱۳۹۵، ۵).

چنین دانشی هرگز در تمامیت آن در دسترس بشر قرار نمی‌گیرد و لذا هر پژوهشی به معنای عام کلمه بی‌انتهاست (هوفستتر، ۱۳۹۵، ۳۳۵). این تلقی از دانش، به معنای دانش برای دانش است و نه برای هیچ امری فراتر از خود آن. بنابه چنین برداشتی از دانش است که دانش [/ خرد] و فضیلت برابرند، یعنی بنابه به ایده «بیلدونگ»، نفس گام برداشتن در مسیر دانش بی‌کران، به معنای فضیلت‌مند بودن است. تنها در پرتو این برداشت از ماهیت «علم» است که دانش، دانش پژوهشی و فعالیت پراکنده به نظام منسجمی از «بیلدونگ» دانش‌مندانه تبدیل می‌شود (بوهلین، ۲۰۰۸، ۲). لذا پیش‌رفت علمی چیزی نیست مگر تقرّب گام به گام به علم و عدم دستیابی کامل به آن؛ حالتی از دانش ناب در برابر آدمی قرار دارد که تنهایی و آزادی دانش پژوه می‌تواند حالت کنونی او را به وضعیت آرمانی آن نزدیک‌تر کند؛ هر چند تنها از نزدیکی سخن می‌گوییم و نه کسب تمامیت دانش. در چنین تلقی‌ای از ماهیت دانش و دانش پژوهشی است که تلاش بی‌پایان و بی‌کران انسان برای تقرّب به دانش معنای حقیقی خود را به دست می‌آورد، یعنی اگر اکتساب مطلق دانش اساساً ممکن نیست، پس هیچ وضعیتی دیگری جز همیشه و به‌طور بی‌پایان در مسیر بودن متصور نیست (هوفستتر، ۱۳۹۵). به‌طور کلی در ترسیم رابطه میان آموزش و بیلدونگ، هومبولت آموزش را بستری برای تحقق بیلدونگ برمی‌شمارد و بیلدونگ، ایده‌ای فلسفی است که به آموزش معنا می‌بخشد و آموزش را از حافظه‌محوری صرف به سوی پرورش انسان خلاق، آزاد، جستجوگر و پژوهش‌گر سوق می‌دهد. چنین ارتباطی را از طریق اصولی همچون تعامل دوسویه با جهان، فردیت و تنوع انسانی، دانش به مثابه جست‌وجوی بی‌پایان، آزادی و تلاش فردی می‌توان برآوری کرد.

نتیجه‌گیری

پیش‌تر و در ابتدای بحث درباره‌ی آراء و اندیشه‌های هومبولت در خصوص ایده «بیلدونگ» به دو پرسش محوری ۱. رابطه وحدت و کثرت مفاهیم و مؤلفه‌های مطرح ذیل ایده بیلدونگ و ۲. هم‌سازی و یک‌پارچگی آراء و اندیشه‌های هومبولت در این خصوص اشاره کردیم. ذیل ایده بیلدونگ به بحث از کلیدواژه‌های انسان، جهان، علم انسان و فعل انسان پرداختیم و مفصلاً نشان دادیم که هر یک از این مفاهیم محوری چگونه در ارتباط با یک‌دیگر تعریف و تبیین می‌شوند، به‌گونه‌ای که بحث از هر یک از این مفاهیم ارتباط و پیوند نزدیک و درهم‌تنیده‌ای با هم‌دیگر دارند. هم‌چنین اگر اصلی‌ترین درون‌مایه بحث هومبولت از علم ایدئال انسان را آن‌گونه که تبیین شد بی‌پایانی و بیگانگی علم ایدئال مورد نظر لحاظ کنیم و در کنار آن اصلی‌ترین درون‌مایه بحث هومبولت از فعل و فعالیت ایدئال انسان را به‌عنوان فعل روحی محض یا فعالیت سرآغازینی خود-فعالیت که ضرورتاً مشتمل بر یک نقطه غیرقابل‌فراگیری است به‌یاد آوریم، آن‌گاه می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که بن‌مایه ایده «بیلدونگ» به‌روایت هومبولت دعوت به خلق و خلاقیتی است که مسبوق به هیچ سابقه‌ای نیست و به معنای دقیق کلمه یک «خلق» محسوب می‌شود. دیدیم که هومبولت میراث دعوت به پیشرفت عصر روشنگری را هم‌راه با أخذ رویکردی اومانستی مطلقاً در پیشرفت انسان و انسانیت تفسیر می‌کند و با تکیه بر رویکردی ایدئالیستی در بحث از علم، فراتر از شأن تجربی علم، حیثیت متعال و استعلایی‌ای از علم را مدنظر قرار می‌دهد تا از این طریق جایی را برای علم-نه تنها به معنای اکتشاف امر واقع-بلکه به‌عنوان بنیان مستحکم جهان بگشاید. بدین ترتیب علمی که مطلقاً به‌مثابه امری «بیگانه» و «یافته‌نشده» تلقی می‌شود در کنار قدرت «همه‌توان» انسان، در راستای خلق جهان جدید «انسانیت»^۱ به‌خدمت

^۱ به تعبیر دیگر «جهان صرفاً برای نظر و فعل سوژه ضرورت ندارد بلکه ماده‌ای است برای تحقق انسان» (لوت، ۱۹۹۸)

گرفته می‌شود. در موجزترین تعبیر مطالبه هومبولت از تک تک افراد انسان این است که از طریق بیلدونگ یا شکل‌بخشی به خویش برپایه مسیر تبیین شده در بالا، دست به خلق انسانیت منحصر به فردی در خویش و از این طریق چه بسا بسط و توسعه انسانیت - به‌عنوان یک ایدئال جهان‌شمول فراگیر ورای افراد انسانی - بزنند، خلقی که برآمده از خود - فعالیت یا خودانگیختگی خودینه اصیل نیروی نهادی هر فرد خواهد بود. و این چیزی نیست مگر «انسانی [فرد] که خویش را کاملاً به‌عنوان انسان [ایدئال انسانیت] شکل می‌دهد» (هومبولت، ۱۷۹۷، ۵۱۲). به‌نظر می‌رسد دقیقاً بنابه همین تبیین است که می‌توانیم از هم‌سازی و یک‌پارچگی آراء و اندیشه‌های هومبولت درخصوص ایده «بیلدونگ» صحبت کنیم.

منابع

باقری، خسرو. (۱۳۸۹). *درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران (جلد اول: اهداف، مبانی و اصول)*. تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. هوفستتر، میثائیل. (۱۳۹۵). تلقی رمانتیک از دانشگاه و بنیادی نوین در برلین (ترجمه سید محمدعلی شامخی)، در: *ایده دانشگاه، مجموعه مقالات جمعی از نویسندگان، گزینش و ویرایش میثم سفیدخوش، تهران، انتشارات حکمت.*

References

- Alves, A. (2019). *The german tradition of self-cultivation (bildung) and its historical meaning*. Universidade do Vale do Rio dos Sinos (UNISINOS), São Leopoldo/RS-Brazil. <http://dx.doi.org/10.1590/2175-623683003>.
- Bagheri, Kh. (2010). *An Introduction to the Philosophy of Education of the Islamic Republic of Iran (Volume One; Goals, Foundations, and Principles)*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. (in Persian)
- Beiser, Frederick C. (2002). *German idealism the struggle against subjectivism, 1781-1801*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London. <https://doi.org/10.4159/9780674020702>
- Bohlin, H. (2008). *Bildung and moral self-cultivation in higher education: What does it mean and how can it be achieved?* <https://forumonpublicpolicy.com/summer08papers/archivesummer08/bohlin.pdf>
- Bristow, W. (2017). *Enlightenment*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/>
- Bruford, W. H. (1975). *The German tradition of self-cultivation: 'Bildung' from humboldt to Thomas Mann*. United Kingdom: Cambridge University Press, 1975. https://books.google.com/books/about/The_German_Tradition_of_Self_Cultivation.html?id=Aq3ZzFfmvGIC
- Coombs, J. R., & Daniels, L. R. B. (1991). *Philosophical inquiry: Conceptual analysis, in forms of curriculum inquiry* (sunny series in curriculum issues and inquiries). New York: State University of New York Press.
- Dudley, Will (2007). *Understanding german idealism*. Acumen Publishing Limited. <https://doi.org/10.1017/UPO9781844653935>
- Hofstetter, J. M. (2001). The romantic idea of a university England and Germany, 1770-1850. (S. M. Shamekhi, Trans) In Sefidkosh, M. (Ed): *The Idea of The University*. Tehran, Hekmat Publisher. (In persian).
- Humboldt, W. (1791). *Werke in fünf Bänden 5 v; v. 1 (Über die Gesetze der Entwicklung der menschlichen Kräfte, Bruchstück*.
- Humboldt, W. (1792). *Ideen zu einem Versuch, die Gränzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*.
- Humboldt, W. von (1973). *Theorie der bildung des menschen*. Werke Bd. 1: Schriften zur Anthropologie und Geschichte, S. 234-240.
- Humboldt, W. (1797). *Über den Geist der Menschheit*. In: Wilhelm von Humboldt. Werke in fünf Bänden. Band I (pp. 506-518). Darmstadt, Germany: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Humboldt, W. (1809). *Rechenschaftsbericht an den König*. In A. Flitner, & K. Giel (Eds.), *Wilhelm von Humboldt. Werke in fünf Bänden* (1960-81, Band IV, S. 218). Stuttgart. (Annual Report to the King. Works In five Volumes) <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1518004>

- Luik, J. C. (1998). Routledge encyclopedia of philosophy. *Mind* 111(442), 386-388. <https://doi.org/10.1093/mind/111.442.386>
- Lüth, C. (1998). *On wilhelm von humboldt's theory of bildung* dedicated to wolfgang klafki for his 70th birthday. *Journal of Curriculum Studies*, 30(1), 43-59. <https://doi.org/10.1080/002202798183756>
- Regin, D. (1965). *Freedom and dignity; The historical and philosophical thought of schiller*. The Hague: Martinus Nijhoff. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-5392-0>
- Stojanov, K. (2012). *The concept of bildung and its moral implications*. In K. Schneider (Ed.), *Becoming oneself: Dimensions of 'bildung' and the facilitation of personality development*: VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-19156-0_5
- Tam, A. (2024). *Progress*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/progress/>
- Von Bonsdorff, P. (2013). Aesthetics and bildung. *Diogenes*, 59(1-2), 127-137
- Wulf, C. (2003). Perfecting the Individual: Wilhelm von Humboldt's concept of anthropology, Bildung and mimesis. *Educational Philosophy and Theory*, 35(2), 241-249
- Zuckert, R. (2017). *Organism and system in german idealism*. The Cambridge Companion to German Idealism, second edition, Edited by Karl Ameriks, University of Notre Dame, Indiana, 271-291. <https://doi.org/10.1017/9781316556511.015>

